

เส็ดอประพาสอันทบุรี

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จ้าราชการสำนักงานปลัดกระทรวง
กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ
พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางกิมเฮียะ อังศิลังค์

ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส
วันที่ ๓๐ มีนาคม ๒๕๐๘

๑๐.๔๑
จ ๖๕๗๘

หอสมุดแห่งชาติ สาขานครราชสีมา

เล็กจประพาสจันทบุรี

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จ้าราชการสำนักงานปลัดกระทรวง

กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางกิมเฮียะ อังศสิงห์

ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส

วันที่ ๓๐ มีนาคม ๒๕๐๘

เสด็จประพาสจันทบุรี

พระราชนิพนธ์

ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พิมพ์ครั้งที่หนึ่ง พ.ศ. ๒๔๕๕

พิมพ์ครั้งที่สอง (ตัดตอน) พ.ศ. ๒๔๘๒

พิมพ์ครั้งที่สาม (ตัดตอน) พ.ศ. ๒๔๘๔

พิมพ์ครั้งที่สี่ (ตัดตอน) พ.ศ. ๒๕๐๙

ลงทะเบียน พ.MOS. ๕๙๙๙ ๒๕๑.

คำนำ

นายทนุ สาตราภัย รองปลัดกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติได้ส่งผู้แทนมาแจ้งแก่เจ้าหน้าที่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากรว่า ข้าราชการสำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ ประสงค์จะขออนุญาตจัดพิมพหนังสือที่เกี่ยวกับจังหวัดจันทบุรีเพื่อแจกเป็นที่ระลึก ในงานฌาปนกิจศพ นางกิมเฮียะ อังศุสิงห์ กำหนดงานวันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๙ ณ สุสานหลวงวัดเทพศิรินทราวาส เจ้าหน้าที่ได้แนะนำให้พิมพ์เรื่อง เสด็จประพาสจันทบุรี พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เฉพาะตอนที่บันทึกเล่าถึงเมืองจันทบุรี เมื่อวันเสด็จไปคือ วันพุธ แรม ๔ ค่ำ เดือนยี่ พ.ศ. ๒๔๑๙ ซึ่งกล่าวถึงสภาพเมืองจันทบุรี เมื่อราว ๙๐ ปีมาแล้ว ท่านผู้มาติดต่อก็พอใจรับจัดพิมพ์

หนังสือเรื่องนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระนิพนธ์ เมื่อราว ๙๐ ปีมาแล้ว ได้พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ พิมพ์ครั้งที่สอง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๘๒ พิมพ์ครั้งที่สามเมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๔ และครั้งนี้เป็นครั้งที่ ๔ กรมศิลปากรหวังว่าผู้อ่านคงจะได้รับประโยชน์ด้านประวัติศาสตร์และวรรณคดีเกี่ยวกับจังหวัดจันทบุรีจากหนังสือเล่มนี้ตามสมควร

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุปทาน ซึ่งเจ้าภาพได้พร้อมใจกันบำเพ็ญอุทิศแด่นางกิมเฮียะ อังศุสิงห์ และให้พิมพ์หนังสือนี้แจกเป็นกุศลวิทยาทาน ขออำนาจกุศลทั้งปวงจงเป็นพลวปัจจัยดลบันดาลให้ นางกิมเฮียะ อังศุสิงห์ ผู้ล่วงลับได้ประสบแต่อิฏฐผลคุณมนุญผลในสัมปรายภพ สมดังเจตจำนงของเจ้าภาพประการเทอญ.

กรมศิลปากร
๒ มีนาคม ๒๕๐๔

คำปรารภ

ตามที่ นายปกรณ์ อังศุสิงห์ ปลัดกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ กำหนดทำการฌาปนกิจศพคุณแม่กิมเฮียะ อังศุสิงห์ มารดาผู้บังเกิดเกล้า ที่วัดเทพศิรินทราวาส ในวันที่ ๓๐ มีนาคม ๒๕๐๗ นั้น บรรดาข้าราชการสำนักงานปลัดกระทรวงพัฒนาการแห่งชาติ และข้าราชการผู้คุ้นเคยเคารพนับถือท่านปลัดกระทรวง ได้ปรารภกันว่า โดยที่ท่านปลัดกระทรวงเป็นผู้มีจริยาวัตรละมุนละไม และมีความกรุณาปรานีอยู่เสมอ เป็นที่รักใคร่ของข้าราชการทั่วๆไป จึงควรที่จะได้จัดพิมพ์หนังสือขึ้นเป็นบรรณาการช่วยในการฌาปนกิจครั้งนี้ ก็จะเป็นการแสดงน้ำใจที่ได้เคารพนับถือท่านมาโดยตลอด

การที่ได้เลือกเอาบทพระราชนิพนธ์เสด็จประพาสจันทบุรี ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

(รัชกาลที่ ๕) มาพิมพ์เป็นหนังสือเพื่อเป็นอนุสรณ์
ในการฌาปนกิจศพครั้งนี้ ก็โดยพิจารณาเห็นว่า
คุณแม่กมเฮียะ อังศุสิงห์ เป็นชาวจันทบุรีโดยกำเนิด
และในคราวที่พระบาทสมเด็จพระบรมมหาราชเสด็จ-
ประพาสเมืองจันทบุรีเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ ครั้งนั้นตระกูล
อังศุสิงห์ ก็เป็นผู้หนึ่งที่อยู่ในหมู่ราษฎร ซึ่งได้แสดง
ความจงรักภักดี และเข้าเฝ้าชมพระบารมีอย่างใกล้ชิด
กับเป็นชาวจันทบุรีที่พระองค์ท่านได้ทรงปรารภไว้ใน
พระราชนิพนธ์ฉบับนี้ด้วย เหตุนี้ การที่ได้จัดพิมพ์บท
พระราชนิพนธ์ดังกล่าว นอกจากจะเป็นการเฉลิมฉลอง
พระบารมีในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น
แล้วยังเป็นการเผยแพร่วิทยาทานในด้านประวัติศาสตร์
และวรรณคดีของเมืองจันทบุรีอีกด้วย

คณะผู้จัดพิมพ์หวังเป็นอย่างยิ่งว่า หนังสือเล่มนี้
คงจะอำนวยประโยชน์แก่ท่านผู้อ่านไม่มากก็น้อย ด้วย
อำนาจแห่งพระบารมีปกเกล้า ฯ และความรู้อันเป็น

ทานบารมีนี้ จงมาเป็นพลวปัจจัยบันดาลให้เกิดกุศล
บุญราศรีแก่ คุณแม่กิมเฮียะ อังศุสิงห์ ผู้ล่วงลับไป
แล้ว หากวิญญาณของท่านสถิตอยู่ ณ สถานวิมานใด
ขอจงได้รับเป็นหิตานุหิตประโยชน์ในสัมปรายภพนั้นทุก
ประการ.

๑๐ มีนาคม ๒๕๐๘

คุณแม่กิมเฮียะ อังศุสิงห์

ชาตะ พ.ศ. ๒๔๑๒

มรณะ พ.ศ. ๒๕๐๗

ประวัติ

คุณแม่กิมเฮียะ อังศุสิงห์ สกุลเดิม เภกะสุต เป็นธิดาของหลวงพัฒนพรพาณิชย์ และนางยี่สุ่น เกิดวันอังคาร เดือน ๘ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๑๒ ที่ตำบลบางกะจะ อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี มีพี่น้องร่วมบิดามารดา ๖ คน คือ

๑. นางจันทร์ เภกะสุต (ถึงแก่กรรม)

๒. นางกิมเฮียะ อังศุสิงห์ (ถึงแก่กรรม)

๓. นายอ่ำ เภกะสุต (ถึงแก่กรรม)

๔. นางกิมหอง เจริญพิทักษ์

๕. นางกิมหวน พงษ์พานิช (ถึงแก่กรรม)

๖. หลวงประพนธ์นฤมิ (งวด เภกะสุต)

เมื่ออายุ ๒๒ ปี ได้สมรสกับ นายอั้ง อังศุสิงห์ ครอบครัวประกอบอาชีพทางการค้าขายตลอดมา มีบุตรธิดา รวม ๗ คน คือ

๑. พระยาพิพิธอำพลวิมลภักดี (ประเดิม อังศุสิงห์ ถึงแก่กรรม)

๒. นายดวง อังศุสิงห์ (ถึงแก่กรรม)
๓. นางเลี่ยง พงษ์พานิช (ถึงแก่กรรม)
๔. นางหลีก อังศุสิงห์
๕. นางหลบ วิเศษภูติ
๖. นายต้อม คงประศาสน์
๗. นายปกรณ์ อังศุสิงห์
๘. น.ส. สำรวม อังศุสิงห์

คุณแม่ได้ศึกษาหลักธรรมทาง พระพุทธศาสนา โดยแตกฉาน และยึดมั่นปฏิบัติธรรมโดยเคร่งครัด ในวันธรรมสวนะก็เข้าวัดรักษาศีลอุโบสถเป็นประจำ เป็นผู้มีจิตใจเมตตากรุณาโอบอ้อมอารี เป็นที่รักใคร่นับถือของบรรดาญาติพี่น้องและผู้ใกล้ชิด ตลอดระยะเวลายาวนานที่มีชีวิตอยู่

ท่านได้เริ่มป่วย กระเสาะกระแสะ เนื่องจากความชรามาเป็นเวลากว่าปี และถึงแก่กรรมเมื่อวันที่ ๒๙ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๐๗ รวมอายุ ๙๕ ปีเศษ.

เมืองจันทบุรีวันไปเมือง

ณวัน ๔ ๗๒ ค่ำ ปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๙

๕

เวลาเช้า เราแต่งตัวแล้วออกมานั่งกินเช้า ท่าน
กรมท่าให้คนพาจีนเก๋า ว่าเปนคนเดิมอยู่ในจางวาง
เช้า (๙๓) มาหา เอาหมูมาให้ตัวหนึ่ง มีหนังสือ
สำหรับตัวตั้งแต่ปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๒๒๗
เปนหนังสือจางวางช้างน้ำว่าเปนข้าสมเด็จ พระเจ้าลูก
ยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาลงกรณ์ ถ้าจะมาค้าขายมี
ถ้อยความสิ่งใด ขอให้ท่านเจ้าเมืองกรมการช่วย
สงเคราะห์ด้วย ลงตราจางวางช้างเปนสำคัญ แต่
จีนคนนี้จะได้ ไปหาเรา ฤๅไม่ได้ไปหาเราจำไม่ได้เลย
ด้วยเปนการช้านานมาแล้ว เราให้เสื่อแพรตัวหนึ่ง
กับเงิน ๓ ตำลึง ตาเจกนี่นำเอาลูกมาถวายตัวด้วย
อีกคนหนึ่ง เรากินเข้าแล้วลงเรือโบดไปเวลา ๒ โมง
ครึ่ง คนที่ลงเรือมากเต็มตามเดิม พอออกเรือไป

---

(๙๓) พระสามภพพ่าย (ช้าง)

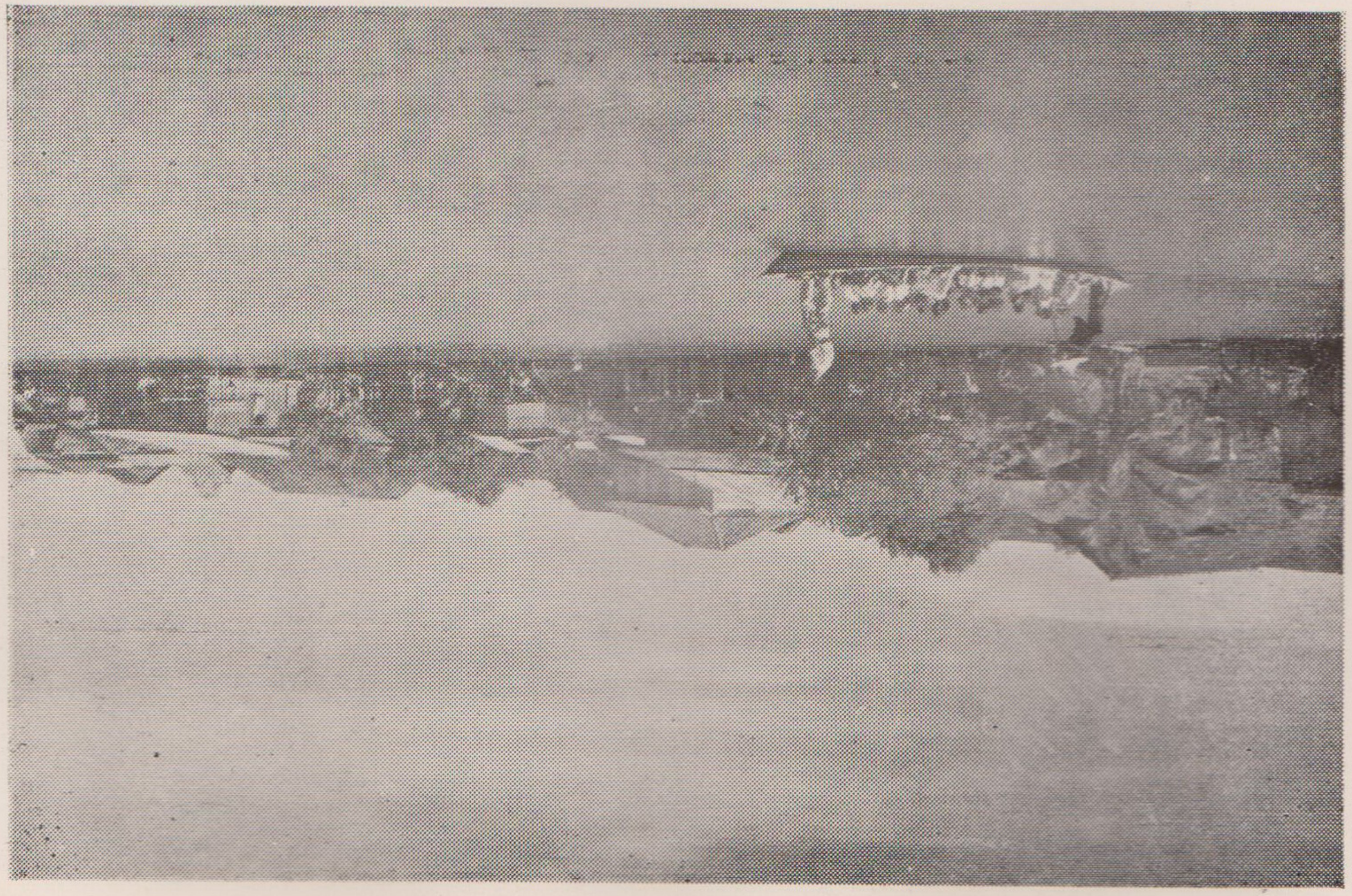
ดมจัดนัก พอเรือขวางลมกันเพดานชั้นบน หลักที่
ขึงเพดานหัก เพดานลงน้ำไป หลังคาชั้นล่างซึ่งเปน
เสาทองเหลือง เหล็กแกนหักโย้ไป น่ากเปนคลื่น
จัด เราเห็นว่าจะไปไม่ได้ ด้วยเรือนั้นชำรุดมากอยู่
แล้ว เรือเพียบนักด้วยคนมาก จึงได้กลับมาขนที่เรือ
อรรคราช เรียกเรือบุษบาแบ่งกลับ มาผ่อนเจ้าแล
ทหารไปเสียบ้าง คงอยู่แต่ท่านเลก กับกรมพิชิต
หมอสาย พระยาภาษ กับ พระนายไวยถือท้าย
กระดาษนั้นเอาไว้แต่ ๖ คน แล้วเรือบุษบาแบ่งกลับ
ลากไป คลื่นจัดสาดขึ้นในเรือบ่อยๆ ทั้งเรือไฟเรือ
โบดหน้าตาเบียกเปนน้ำเต็มไปทั้งนั้น ต่อพ้นบาง
แสลมไปแล้ว คลื่นจึงสงบ เรารับกรมนเรศร์ลงมา
เพราะจะแต่งหนังสือไปพลาง กรมนเรศร์เปนผู้
จดหมายระยะทางไว้ แต่วันเราจะเขียนเองไม่ทัน
ด้วยปากไก่ที่เคยใช้หมุนไม่ชินเสียไป หมึกก็น้อย
ที่เขียนก็ไม่ถนัด จึงให้กรมพิชิตเขียนด้วยสมุดดำ
ก่อน เราเปนผู้บอกความ เขียนมาตามทางจนตลอด

เพราะระยะทางเมื่อวานนี้ยังค้างอยู่มาก เราตั้งใจว่า
วันนี้จะเขียนเรื่องจนทบุรีให้มากสักหน่อยหนึ่ง จึงรบ
เขียนระยะทางวันนี้เสียให้แล้วโดยเร็ว และระยะทาง
ซึ่งเราไปวันนี้เหมือนกับวันก่อนที่ว่ามาแล้ว เรา
ไม่อยากพูดซ้ำซากต่อไป แต่เมื่อวานนี้เรายังไม่เข้า
ใจอยู่หน่อยหนึ่ง เมื่อเวลาเกือบจะถึงพลับพลาวังหิน
เราเห็นเป็นที่เนินสูงมีศิลาแดง ๆ เก๋งขาว ๆ สองหลัง
เราไม่รู้เลยว่าเป็นสิ่งไร เพราะพระปลัดไม่ได้ลงเรือ
ไปด้วยเหมือนวันแรก คนนำร่องก็อยู่เสียเรือไฟ จึง
ไม่ได้ถาม มาวันนี้เรารู้เป็นแน่ว่าที่นั่น คือเนินวังที่
เป็นเมืองใหม่ เห็นเก๋งขาว ๆ สองหลังคือชุมประตู
เมือง เมื่อเราพ้นพลับพลาวังหินไปหน่อยหนึ่ง เห็น
เรือนจากหลังคาบ้านหยาใหญ่อยู่หลังหนึ่ง เล็กหลัง
หนึ่งอย่างน่า แต่ไม่มีฝา เป็นเรือนทำค้าง หมอ
สายบอกว่าเป็นบ้านพระชลธาร ต่อไปนั้น เวลา๕
โมงถึงโรงสุราจีนเจียะ ไปอีกหน่อยหนึ่งพอเลยว
แหลมกถึงเมืองเก่า เห็นบ้านญวนเรียงไปตามริม

แม่นาข้างซ้ายมอกว่ารอยหลังเรือน ข้างขวามอกม
บ้านราย ๆ ทรมแม่นา น่าบ้านเหล่านั้นบกของญวนเปน
ระยะกันไป ตลอดน่าบ้านมผู้หญิงผู้ชายแลเด็กแต่ง
ตัวเปนญวน ลงมายืนดูเราทรมน่าหลายร้อยคน มี
เด็ก ๆ มากนัก ในเวลานั้นเรือเราไม่มีเพดาน แดด
ร้อนเต็มที แต่เรามร่มไป หมอสายเปนผู้ถือ พอ
หมดบ้านญวนก็ถงตพานฉนวนน่าข้างขวามือ ฟาก
แม่นาข้างหนงนั้น มศาลเจาอยู่หลงหนึ่ง บกของ
น่าศาลเหมือนกัน ต่อไปอิกหน่อยหนึ่งนั้นเปนวัด
กาธอลิก แต่เราไม่เห็นโบสถ์ถนัด ได้ยินแต่เสียง
กลองเสียงระฆังแลมโหรี ทวัดมพลุจุดหกนัด เรา
ขึ้นไปบนตพานแล้วจุดพลุขึ้นอิกหกนัด พบุหยายืน
อยู่กับแม่ยาย แลเมียพระพิธ ๆ คนนเปนพี่น้องกับ
ท่านใหญ่[๘๔] ท่านเคยพาแสงคนนั้นไปหาเรา
บางทอกครั้งหนึ่งแล้ว มาวันนเขาเอาทองก้อนหนึ่ง
มาให้เราหนัก ๑ บาทสลึงเฟื้อง บอกว่าเปนทองได้

---

(๘๔) หม่อมยิ่ง

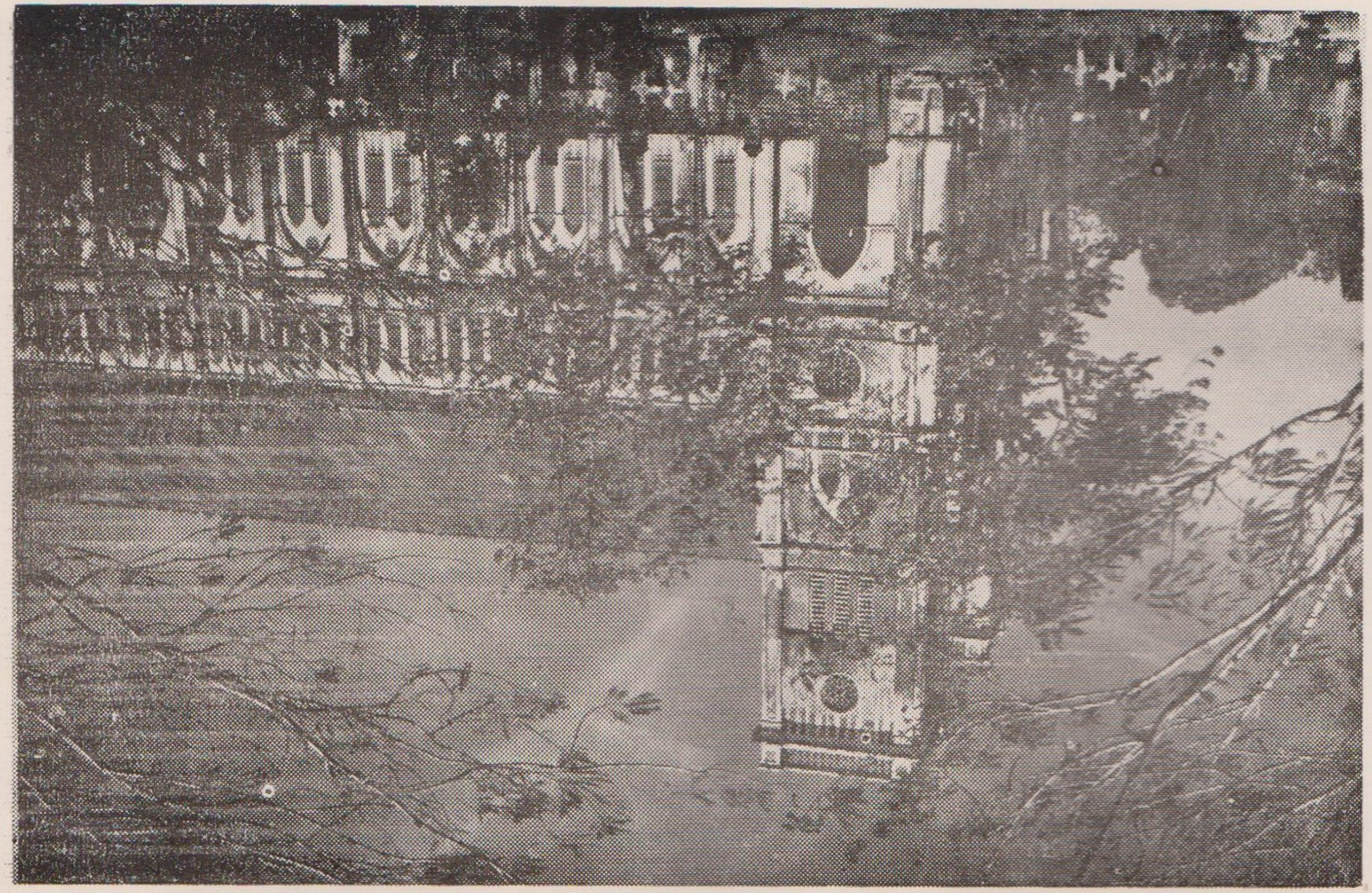

ՊԱՄՊԱՅԻ ՀԱՄԱՅՆՔԱՅԻՆ ԱՅԳԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ทน กับพลอยโกเมนสองเม็ด เม็ดหนึ่งใหญ่ที่
เดียว เม็ดหนึ่งย่อมหน่อยหนึ่ง เป็นของหายาก
กับพลอยสีดอกตะแบกเม็ดใหญ่เม็ดหนึ่ง พลอย
สีดำๆ เม็ดหนึ่ง เป็นพลอยโตๆ ทั้งนั้น เรา
หยุดพูดอยู่กับเขาหน่อยหนึ่งแล้วขนเสื่อยงไป พวก
ที่ไปด้วยกับเรานั้นเดินไปทั้งสิ้น พอเราออกไปพ้น
ทศพานนั้นหน่อยหนึ่งก็พบเรือนจนเกิง เขาออก
มายืนอยู่น่าโรง ที่โรงนั้นเห็นมีของขายต่างๆ
มาก เราพูดด้วยคำหนึ่งแล้วก็เลยไป หนทาง
นั้นกว้างประมาณ ๙ ศอก ๑๐ ศอก เป็นพื้นทราย
เม็ดใหญ่เรียบร้อยดี สองข้างทางมีโรงบ้างตึกบ้าง
เป็นที่ขายของ มีของต่างๆ ขาย สนุกสนานมาก
เราไปหน่อยหนึ่ง มียายญวนแก่คนหนึ่ง เอาบุกกับ
ดอกยี่โถดอกหนึ่งใส่พานมาทดหัวไว้ คอยให้เรา
กลางทาง เราให้รับไว้แล้วให้เงินไป ๕ บาท เมื่อ
มาเกือบจะถึงปลายถนน เราจึงพบตึกยายหงวน
ตึกของแกหมดจดดี มีของขายก็มาก เราไปต่อ

ไปอีกจนที่สุดถนนที่มีโรงค้าขายสองข้างทางประมาณ
๑๒ เส้น แล้วกลับมาพบพระยาจันทบุรีตามเราไป
แต่เมื่อเราไปถึงน่าท่า พระพิพิธเป็นผู้รับรอง ด้วย
บ้านเขาอยู่ที่นั่น เมื่อเราไปนั้นตามติกตามโรงสอง
ข้างทาง เขาตั้งโต๊ะบูชาหลายสิบโต๊ะ บางแห่งกม
น้ำร้อน น้ำเย็น หมาก พลู เลยงคนที่ตามเราไปด้วย
แล้วเรากมานั่งอยู่ที่ตพานนา ได้ให้เงินแก่แสง
มารดาภรรยาพระพิพิธ ๒ ตำลึง กับให้เสื้อจนกิ จน
กิด จนเกย คนละตัว กับพวกจีนบ้างไทยบ้าง
ญวนกม เอาพลอยแดบุศย์มาให้ เราได้ให้เงินคน
ละมากบ้างน้อยบ้างตามสมควร แล้วกลับมาลง
เรือขึ้นไปทางเหนือน้ำตรงน่าโบสถ์กาขอลิก เห็น
บาดหลวงมานั่งอยู่ที่ตพานสามสี่คน มีมโหรีทำอยู่ที่
นั่นด้วย ตัวโบสถ์นั้นยาวใหญ่เป็นหลังคามุงกระเบื้อง
เกล็ด หันน่าลงแม่น้ำ แต่ข้างน่าโบสถ์นั้นเราเห็น
ก่ออิฐใหม่ ๆ ยังไม่แล้ว ตรงกลางนั้นสูงขึ้นไป จะ
เป็นหอระฆังฤาอะไรไม่ทราบ ก่อขึ้นไปได้เกินอกไก่

ד"ר יוסף ברמתי

* * *

ד"ר א. ברמתי, מהי אמיתיות?

โบสถ์สักหน่อยหนึ่ง ๆ ทนั้นเขาเอาไม้ขนไปผูกชักธง
ไม้กางเขนใหญ่ เมื่อเราไปถึง เขาก็ชักธงสุดทั้ง
ไปทั้งมา ตามโบสถ์แลดูพานนั้น มีธงต่าง ๆ บัก
ไว้มาก เราผ่านไปทางนั้นเขาตีกลองระฆังแลมโหรี
จุดพลุอิก ๖ นัด ตีกันเชียงขนไป พันน่าวัดเห็นบ้าน
ตีกหลายหลัง เราคเนเห็นว่าจะเป็นบ้านพระพิธี
ด้วยเขาบอกว่าอยู่ใกล้วัดฝรั่ง ต่อขนไปนนอกกม
ตีกบ้างราย ๆ ข้างฝั่งซ้ายมือนั้นเปนหลังตลาดที่เรา
ได้ขนไปแล้ว เราตีกันเชียงไปจนถึงวัดโบสถ์ ซึ่ง
เปนที่เนินสูงที่เดียว ข้างขวามือนั้นวัดจันทร์ตรงกัน
ข้าม แลกลับเรือทนั น ล่องลงมาพบท่านกรมท่า
กลางทาง ซึ่งท่านกรมท่าไปไม่ทันนั้นเพราะเรือไป
ติดแห้งอยู่ เราได้พบกลางทาง เขอบอกว่าจะไปทาง
ฉัด แล้วอาไศรยให้เรือไฟข้างหลังเขาจง ไปจึงได้
ช้าอยู่ เมื่อเราผ่านน่าวัดมาเขาก็ทำรับเหมือนแต่ก่อน
แล้วเราเอาเรือบุษบาลากเรือเรา ท่านกรมท่าขนเรือ
ไฟมาด้วย ล่องลงมาถึงปากคลองน้ำใสทางจะไป

เมืองใหม่เวลาบ่ายโมง ๑ เรือกลไฟจะเข้าไปลำบาก
เรารอเรือรับท่านกรมท่ากับเจ้านายลงไปในเรือกับเรา
ด้วย ตีกันเชียงเข้าคลองน้ำใสไปอีกหน่อยหนึ่งก็
ถึงตพานน้ำ เรือจอดทตพาน เราขึ้นบกไปเวลานั้น
หลานเอาม้ามาคอยรับ เมื่อเรายืนอยู่บนเกยม้านั้น
แลข้างขวามือเปนถนนตลอดไปถึงเนินวง ข้างซ้าย
มือนั้นเห็นมีตพานเสาไม้แก่นใหญ่ ๆ ข้ามลำคลอง
น้ำใส มีพนักลูกกรงทำเรียบร้อยยาวเกือบเส้น ๑
แต่ยังไม่แล้วตลอด แลดูไปฟากข้างโน้นมีถนนต่อ
ไป เราถามพระปลัดแจ้งความว่า เปนถนนทำขึ้น
ใหม่ พระยาจันทบุรีทำไว้แต่เมื่อมตราออกมาว่าเรา
จะมาเมืองจันทบุรีแต่ครั้งก่อนเมื่อ ๒ ปี ๓ ปีมาแล้ว
ทางไปถึงเมืองเก่า ๑๒๐ เส้น เราได้สั่งเขาว่าทาง
ทำขึ้นไว้ก็ดีแล้ว อย่าให้เปนแต่ทางรับเสด็จคราว
หนึ่ง ให้รักษาไว้ให้เปนประโยชน์แก่ราษฎรด้วย
ทยังค้างอยู่ก็ให้ทำเสียให้แล้ว ๆ เราขึ้นม้าไปทาง
เมืองใหม่ เห็นมีบ้านน้อยทเดียว ทรมบ้านพระยา

จันทบุรีนี้ เห็นมีตลาดอยู่หน่อยหนึ่ง แล้วก็เป็นที่
บ้านพระยาจันทบุรีและบ้านพระปลัด เป็นบ้านใหญ่อยู่
สองบ้านเท่านี้ ที่บ้านพระยาจันทบุรีนี้ เดิมเป็นที่
สมเด็จองค์ใหญ่ เมื่อออกมาตั้งทำเมืองอยู่นั้น ท่าน
ได้ตั้งอยู่ที่นี้ แล้วก็ตกเป็นที่บ้านพระยาอรรคราช
นารถภักดี เมื่อมาเป็นพระยาจันทบุรี ครั้นพระยา
จันทบุรีคนนั้นไปเป็นอรรคราชแล้ว พระยาจันทบุรี
คนนี้มาเปลี่ยนก็อยู่ในที่บ้านนั้นต่อมา ต่อนี้ไปก็
เป็นทุ่งนาทาง ๒๐ เส้นถึงเนินวง เมื่อแลดูไปแต่
ไกล ๆ เห็นใบเสมาปักก่อด้วยศิลาแลง ตัวเนินนั้น
ก็เป็นดินแดงดูคล้าย ๆ กับปักษ์ใต้เมืองอินเดีย แต่
ที่นั้นเขาไม่ได้ใช้ศิลาแลง เขาใช้ศิลาแดงก่อเป็น
กำแพง หนาสูงใหญ่ดูงามนัก เมื่อเราไปถึงเชิงเทิน
นั้น เห็นมีกว้างประมาณ ๑๑ วา ๑๒ วา แต่ต้นไม้
ขึ้นปรกลงไปเสียมาก ที่ยังว่างอยู่นั้นน้อย ไม่สู้
กว้างนัก แล้วเราขึ้นมาขึ้นไปตามหนทางเป็นเนินสูง
ขึ้นขึ้นไปหน่อยหนึ่งจึงเข้าประตูเมือง ที่ตรงประตูนั้น

ก่อิฐบังดินเชิงเทิน สองข้างประตูทำเปนซุ้มหอรบ
แล้วเราขี่มาเข้าประตูไปลงที่เชิงเทิน ขึ้นบนพลับพลา
ที่เขาทำไว้รับเราบนเชิงเทินนั้น เมื่อเราขึ้นไปยืนอยู่
บนพลบพลา ได้แลเห็นทางไกลมากทีเดียว ด้วย
เปนที่สูง ที่บ้อมนวางท่าดีนัก ทางบึนก็ไปได้ไกล
มาก เชิงเทินนั้นขุดดินคูแลดินริมเชิงเทินข้างใน
ขนถมสูง ๗ ศอก กว้างขาดหลังเชิงเทิน ๓ วา ๒
ศอก แล้วจึงลาดลงมา ใบเสมาบ้อมนั้นก่อด้วยแลง
ทั้งสิ้น ใบหนึ่งยาวประมาณ ๕ ศอก หนาสัก ๒ศอก
คืบ มีบันไดยันข้างหลังกว้างประมาณ ๒ ศอกเศษ
เราได้ให้จมื่นสรภักดีเทียบกับใบเสมาลองดู สูงพอ
เสมอศีรษะอยู่ในประมาณ ๓ ศอกคืบ เรากลับเข้า
บนพลับพลานั้นแล้ว แจกเสื่อสักหลาดให้กรมการ
สัก ๑๕–๑๖ คน พระปลัดเขาเอาม้ามาให้ม้าหนึ่ง
กับแหวนพลอยแดงทับทิมนาวงใหญ่ยอดหนึ่ง พระ
พิพิธภักดีเขาก็ให้เหมือนกัน แต่ย่อมกว่าของพระ
ปลัด กับผ้าไหมสีผันทอที่เมืองนครงามดีนัก นอก

นักให้ของต่าง ๆ ตามธรรมเนียม แต่พระยาจันทบุรี
นั้นเราชอบใจความคิดของเขาที่ได้จัดการรับรองเรา
มาก ถึงการที่เขาทำนั้นเป็นแต่การเล็กน้อยไม่เป็น
การใหญ่สิ่งไร พลับพลาฝาเฉลนก็เป็นแต่ปรำเล็ก ๆ
ทั้งนั้น แต่เขาได้ออกความคิดของตัวเขามาก ในที่
รับทุกแห่งดูเป็นนักเลงหมดไม่เคอะสักแห่งหนึ่ง ถ้า
เขาทำสิ่งไรไว้ที่แห่งใดก็เฉภาะที่เราจะต้องไปฤๅจะ
ต้องการที่ตรงนั้นทุกสิ่ง ไม่ได้ทำไว้ค้างให้ลำบาก
เปล่า ๆ สักอย่างหนึ่งเลย ท่วงทีวางแผนที่ดีนัก จะ
ดีกว่าคนกรุงเทพ ฯ ที่ได้เห็นการใหม่เสียอีก เพราะ
เขาได้ตั้งใจคิดรอบคอบจริง ๆ ไม่มีแห่งไรขาดไม่มี
แห่งไรเหลือสักอย่างหนึ่งเลย เราชอบใจเขามาก
ไม่ได้เตรียมสิ่งไรซึ่งมีราคามาให้เลย เราจึงได้เอา
ของบุหรี่นาก ที่เราใช้เองนั้นให้เป็นรางวัลกับเขาของ
หนึ่ง แลวขนม้าเดินไปตามริมกำแพง หมายจะ
ไปเที่ยวให้รอบเมือง แต่หนทางนั้นเป็นหนทางแคบ
เล็ก เราจึงให้กาพย์กับพระยกรบัตรไปดูทำแผนที่

เมืองมาให้เรา กาพย์ยังไปทำแผนที่อยู่ เราจึง
ไปตามหนทางใหญ่ข้างวัดโยธานิมิตร ที่ถนนนั้นสูง
ขึ้นไปทุกทีจนถึงกลางเนิน เราไปใกล้ศาลเจ้า
หลักเมืองอยู่ข้างซ้ายมือ ในหนทางซึ่งไปนั้นเห็นมี
บ้านราษฎรหลายบ้าน มีสวนหมากมะพร้าวกล้วยแล
ไร่ยาไร่แตงเปนอันมาก แต่ที่ในเมืองนี้เราเห็นสัปรด
เปนดงไปทีเดียว ถึงตามหนทางที่เราไปสวนวันก่อน
มาแล้วนั้น ข้างหนทางก็มีสัปรดบ่อย ๆ แต่ในเมือง
นี้เปนมากนัก ที่ตรงกับดงสัปรดออกไปนั้นเปนไม้
ไผ่เลยงอตรง ๆ เรียงเปนแถวยาวทีเดียวดูงามดี
ที่ศาลเจ้าหลักเมืองนั้นกำแพงก่อด้วยแลง สูง ๒
ศอกคับ มีศาลเจ้าอยู่ในนั้นหลังหนึ่ง กับมีโรงอะไร
อีกสองหลังไม่รู้ เห็นมีแต่เครื่องบนอยู่ อีกหน่อย
หนึ่งถึงกำแพงด้านหลัง เราขี่ม้าขึ้นไปบนเชิงเทิน
แล้วลงจากม้าขึ้นไปยืนอยู่ที่รมหอรบชุมประตู เมื่อ
แลดูออกไปนอกกำแพงเห็นเขาพลอยแหวนถนัด เขา
ว่าทางไปแต่เนินวงน ๙๒ เส้น ประตูที่เราไปยืนอยู่

นั่นเป็นทางเกวียนทางคนเดินไปมาถึงที่ในเมือง แต่
ดูตั้งแต่ประตูออกไปจนถึงเขาพลอยแหวนนั่น เห็นมี
ต้นหมากต้นมะพร้าวมากตลอดไป ได้ถามหลวง
มหาดไทย เขาว่าเป็นดังนี้ตลอดไปเกินเขาพลอย
แหวนไปมาก แลดูเข้ามาข้างในที่ตรงเรายืนนั้น
เห็นถนนสูงขึ้นไปทุกที ต้นไม้สองข้างครึมงามนัก
ทำให้เราคิดถึงเมืองมะกาซึ่งได้ไปเห็นไม่ผิดกันเลย
กับที่แผนดินเมืองจันทบุรีคล้ายกันกับที่แผนดิน ใน
สตริดเซตตะละแมนไม่ผิดกันเลย เมื่อแลดูแผ่นดิน
กสูง ๆ ต่ำ ๆ มีเนินบ้อย ๆ เหมือนกัน ที่เนินนั้น
เป็นดินแดงเหมือนสีอิฐป่น ที่พื้นราบเป็นดินขาวเป็น
ที่ดินอุดม ถ้าจะต้องการน้ำขุดลงไปที่แห่งไรก็ได้น้ำ
ดทุกแห่ง ถึงบนเนินวงนั้นขุดบ่อลงไปก็ได้น้ำแต่
ต้องลึกถึง ๗ วา ๒ ศอก ถึง ๗ วา ราษฎรใช้น้ำบ่อ
ทั้งนั้น เรากลับลงมาจากเชิงเทินแล้ว ขึ้นม้าเลียบ
ไปตามริมเชิงเทินหน่อยหนึ่ง จึงตัดเข้าในหมู่บ้าน
ตามทางคนเดิน เห็นมีบ้านกรมการเป็นเรือนฝา

กระดานมีอยู่รวมสามหมู่ ไปอิกหน่อยหนึ่งถึงที่ไว้
ดินดำ แลไว้ปืนใหญ่ ปืนน้อย มีปืนเหล็ก ปืนทอง
ใหญ่ ๆ หลาย สิบบอก ที่ไว้ดินดำนั้นมีกำแพงก่อ
ด้วยแลงสูง ๕ ศอก มีโรงสามห้องเฉลียงรวมไว้
ดินดำแลปืนเล็ก เราออกจากที่ไว้อาวุธเดินมาตาม
สองข้างทางนั้นมีต้นชาเปนระยาวทีเดียว ดูสเขียว
แก่งามนัก มาอิกหน่อยหนึ่งถึงศาลากลาง ที่ไว้
โตใหญ่แต่ชำรุดไป เพราะเจ้าเมืองกรมการไม่ได้
เข้ามาว่าการที่นั้น มีกังวลด้วยราษฎรอยู่เสียที่เมือง
เก่า มาอิกหน่อยหนึ่งถึงวัดโยธานิมิตร กำแพง
ก่อด้วยแลงรอบ ในวัดนั้นมีโบสถ์หลังหนึ่งขอสาม
วาห้าห้อง เฉลียงรอบ มีกำแพงแก้วสองชั้น หลัง
โบสถ์นั้นมีพระเจดียกลมอยู่องค์หนึ่ง สูงแต่พน
ดินขึ้นไปประมาณ ๑๐ วา มีการเปรียญแลกุฎีฝา
กระดาน มีพระสงฆ์อยู่ ๒๐ รูปที่วัด แลเมืองนี้
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สมเด็จ
เจ้าพระยาองค์ใหญ่ออกมาสร้างไว้สำหรับบ้องกัน

โบสถวัดโยธานิมิตร์ จันทบุรี

ด้วยความเอื้อเฟื้อจาก อ.ส.ท.

ป้อมบีนพระเจ้าตากสินบริเวณกำแพงเมืองเก่า

ด้วยความเอื้อเฟื้อ จาก อ.ส.ท.

ข้าศึกศัตรูฝ่ายตวันออก เมืองปีมแม สัปตศก จุล
ศักราช ๑๑๙๗ ที่เมืองเท่านี้ตั้งอยู่ที่หมู่บ้านคน
เดียวนี้ แต่ซึ่งมาสร้างเมืองที่เนินวงนั้น ด้วยสมเด็จ
เจ้าพระยาท่านเห็นว่าเป็นที่ไชยภูมิ จึงได้สร้างป้อม
เชิงเทินลงไว้ ประสงค์ว่าจะให้ราษฎรแลร้านตลาด
มาติดในที่นี้ แต่ราษฎรที่มณฑลนี้เป็นพากภูมิแล้ว
ก็ไม่ถอนมาได้ คงอยู่ที่เดิม เป็นแต่ราษฎรใหม่
มาทำเรือกสวนไร่นากับบ้าง เพราะฉนั้นจึงเป็นเมือง
ใหม่เมืองเก่า แต่ที่กำแพงวัดกำแพงเมืองซึ่งใช้
แลงโดยมากนั้น เพราะแลงที่เมืองจันทบุรีนี้แทบ
ทั่วไปทั้งนั้นเป็นพื้นเมือง ที่เนินวงนี้มีมากแล้วทำ
ง่าย จึงที่ทำแลงนั้นได้ถามพระยาจันทบุรีได้ความ
ว่า ถ้าที่เป็นแลงตาดอยู่บนแผ่นดิน ก็ใช้ละแมะเป็น
เหล็กมีด้ามสับลง จะเอากว้างยาวเท่าไรก็ได้ แล้ว
เอาชแลงงัดขึ้นมา แต่งตัวด้วยผึ่งและขวาน ถ้าเป็น
แลงแก่แข็งกว่าแลงอ่อนต้องใช้สกัด ลางทีถ้าแลง
นั้นอยู่ลึก ต้องขุดลงไป ๒ ศอก ๓ ศอก แล้วก็ทำ

เหมือนกันกับแลงบนดิน ทุกวันนทราษฎรซื้อขาย
กันอยู่ ต่อมีผู้ไปสั่งให้ทำจึงได้ทำ คนที่ทำนั้นเป็น
พวกจีนบ้างไทยบ้างกับพวงของ ขนาดที่ทำกันอยู่นั้น
หน้ายาวศอก ๑ กว้างคืบ ๑ หนา ๑๐ นิ้ว ถ้าเป็นแลง
อ่อนราคาร้อยละ ๕ บาท ๖ บาท เพราะไม่สู้ทนทำ
ง่าย ถ้าแลงแก่ราคาร้อยละ ๘ บาท ที่ในเมือง
จันทบุรีเดี๋ยวนี้เขาใช้ก่อเตาทำรากตึกอยู่โดยมาก
ถ้าแลดูไกล ๆ งามเหมือนกับศิลาแดงเมืองจีน แต่
เข้าไปใกล้ดูครุคระไป ด้วยเนื้อหยาบเหมือนอย่าง
กับกรวดติดกันเป็นแผ่น เราออกจากประตูเมืองลง
มาท่าน้ำ วันนี้กรมขุนท่านขี่ม้า แต่เมื่อแรกขึ้นไป
นั้นท่านเดินขึ้นไป เมื่อจะไปดูเมืองแล้วกลับมา เรา
เห็นว่าทางไกล จึงชวนท่านให้ขี่ม้า ม้าตัวนี้นิ่ง
นักเหมือนกับเต่า กรมม้าเขาเรียกกันว่าม้าประชม
เพราะเราเคยไปบ่าแล้ว ม้าตัวนี้ผูกเป็นพระที่นั่งรอง
เสมอ ถ้าออกเดินแต่เช้า ๆ หาวนอนนัก เรานั่ง
หลับตาไป ลางทีก็เคลิ้มได้บ้าง ครานี้เขาก็ผูกมา

เปนที่นั่งรองด้วย เราจึงให้กรมขุนท่านฯ อนึ่งท่าน
กว้างไม่ใคร่จะทัน เพราะเธอไม่สบาย กาพย์
ที่เราใช้ให้ไปทำแผนที่นั้นยังไม่กลับมา ต่อเรามา
ถึงเรืออรรคราชแล้วเขาจึงตามมาทีหลัง แผนที่นั้น
ทำไม่ใคร่จะทัน ด้วยริมฝั่งแพงรกมาก ได้แต่รูป
เปนเค้า ๆ มา เมืองนั้นโดยยาว ๑๕ เส้น กว้าง
๑๕ เส้น วัดรอบใบเสมาได้ ๖๕ เส้น ๗ วา เราลง
เรือตกมาเชียงมา ถึงเรืออรรคราชวรเดช เวลา ยาคา
๑๓ นาฬิกา วันนี้เรานอนดึกกว่าทุกวัน เพราะต้อง
เลยโต๊ะในการ วันเกิดท่านเล็กแลทำหนังสืออยู่ด้วย
ทอมอเมตเตอร์ ๗๕ ดีกรี เราเข้านอนเวลาสองยาม
ครึ่ง

การเลยโต๊ะวันเกิดท่านเล็กในเรืออรรคราช
วรเดช ท่านเล็กเกิดเมื่อ ณ วัน ๕ ๗ ๒ ค่ำ ปีมะแม
เอกศก จุลศักราช ๑๒๒๗ มาจนถึงวันนี้ ถ้าจะว่า
โดยสุริยคติกาลก็ไม่ครบ แต่เธอเคยทำทางจันทรคติ

กาลอย่างไทย ๆ มาแต่ปีกลายนี้ ก็ในวันนี้เป็นวัน
ครบตามอย่างเช่นเขาเคยทำมาแต่ก่อน แต่เราไป
อยู่ในปากอ่าวเมืองจันทบุรี แลวกกาลังเทียวสนุก
แต่เช้าชวคาทุกวัน ถ้าจะหยุดเทียวเสียสักวันหนึ่งก
จะได้ แต่เห็นป่วยการเวลา ฤๅถ้าจะทำเอาต่อเมื่อ
ครบตามสุริยคติกาลก็จะได้ แต่เราเห็นว่าเป็นเวลา
ที่จะได้เล่นสนุก ในลำเรือของเราได้เงียบมาในทเล
หลายวันแล้ว พอให้คนที่มาในลำเรือมีใจครึกครื้น
ขึ้นสักวันหนึ่ง แล้วจะได้เห็นการเล่นของเมืองจันทบุรี
ด้วย เราคิดถึงกำหนดสองวันมาแล้ว แต่ไม่ม
เวลาจะจัดการ ถามถึงพิณพาทย์กว่าไม่ใคร่จะมี
ในเมือง มักมีอยู่ที่บ้านนอก แลการที่เราจะจัดนี้
ก็เห็นว่าคงต้องเป็นการบังเอิญทีจึงได้นิ่งอยู่
ครั้นวันนี้เราขึ้นไปเมืองจันทบุรี ได้ยินเสียงมโหรี
บาดหลวงทัตพาน ท่านเลกชอบใจว่าเสียงเบา ๆ
เพราะดี เราจึงสั่งพระยาจันทบุรีให้หามโหรีบาดหลวง
แลพิณพาทย์กับเสภาลงไปที่เรืออรรคราช เมื่อเรา

มาถึงเรือแล้วไม่ได้หยุดพักเลย ขึ้นไปบนดาดฟ้า
ให้พระนาย ไวยยก โต๊ะกินเข้าของเรา ที่เคยกินอยู่
ล่างขึ้นไปตั้งบนดาดฟ้าอีกโต๊ะหนึ่ง กับโต๊ะที่ขุนนาง
กินเข้าอยู่บนดาดฟ้าแต่ก่อนโต๊ะหนึ่ง เราจัดเปนที่
สำหรับเจ้านายกินสองโต๊ะนั่งได้ ๒๔ คน แล้วเปิด
เอากระดานหลังชุมจักร เอาโต๊ะนาซาสามโต๊ะตั้ง
เรียง ๆกัน แล้วเอากระดานนั้นวางบนโต๊ะ เปนที่
ขุนนางกินได้อีก ๘ คน มีโต๊ะเหลืออีกสองโต๊ะเรา
ให้ตั้งที่ดาดฟ้าข้างชุมจักร ข้างละ โต๊ะนั่งได้ โต๊ะละ ๔
คน ช้อนช่อมมีดจานนั้นต้องไปยืมเรือเชิงรเชามา
เติมลงบ้าง แต่เครื่องตั้งกลางโต๊ะของเราล้วนเปน
ทองคำทั้งสิ้น ที่ตั้งยาราชาวดี กิน ดีกว่าโต๊ะที่เรา
กินที่บางกอกใช้แต่เครื่องเงิน คือใช้แต่พานผ้านุ่ง
พานหมาก พานกลอง พานตลบเพชร และพาน
อื่น ๆ บรรดาที่มีมาใช้ต้องเก็บหมด จัดเอาใบไม้กับ
ผลไม้ใส่ที่พานใหญ่ ใช้จนถึงกล้วยแลต้นกล้วยไม้
ดูก็งามดีอยู่ ที่โต๊ะนั้นมีถาดเฉภาะคนละใบ ๆ ช่อม

ช้อนคนละ ๒ สำรับไม่ได้ มีถ้วยตังเบ็นกรอง แล
ช่อมช้อนผัดทุกคราวเหมอนทุกรุงเทพฯ เครื่อง
แต่งนั้น จะแต่งเต็มลำก็ไม่ทัน ต้องแต่งครึ่งหนึ่ง
เอาชิ้งบริวารผูกตามเสาเพดานเปนม่านสองไข ที่
ตรงกลางระหว่างม่านสองไขนั้นมีชิ้ง ห้อยเปนม่านอีก
ผืนหนึ่ง ในระหว่างช่องนั้นมีโคมช่องละใบ ที่
เสากลางคาเพดานแลเสาเรือนนั้นมีชิ้งหุ้ม แลผูกเปน
ม่านสองไขในระหว่างเสาต่อเสานั้น ตรงกลางมี
กระเช้า กล้วยไม้ทำด้วยไม้ระกำของกำนั้น ที่เกาะช้าง
กาพย์เปเตนต แขวนช่อง ละกระเช้า ขาดอยู่อีก
กระเช้าหนึ่ง เจ้าของเขาทำขึ้นทันในเวลานั้น มี
โคมไฟยาวแขวนสองข้างกระเช้าข้างละใบทุก ๆ ช่อง
กระบวนใบไม้นั้นเราให้พระนายไวยใช้คนขึ้นไปตัดมา
แต่บนบก แล้วผูกเปนสายยาว ๆ โยงกันโคมแถว
กลางไปหาเสาเปนเพื่องไปจนตลอด ที่โคมริมชาย
เพดานนั้นมีใบไม้ผูกเปนพวงภู่กลม ๆ ห้อยกันโคม
ทุก ๆ ใบ กว่าจะจัดการแล้วเกือบยามหนึ่ง เรา

ได้มีกาดไปเชิญเจ้านายเรือเชดรแต่เวลาเย็น คน
ในเรือเรานั่งชอดวยสมดำ แต่งตัวใส่เสื้อนอน
ทงนน จำนวนผู้ที่ต้องเชิญนั้น ท่านกลาง ๑ ท่าน
เล็ก ๑ กรมขุน ๑ กรมนเรศร์ ๑ กรมพิชิต ๑
กรมเดิศร ๑ ทองใหญ่ ๑ กมลาศ ๑ เกษมศรี ๑
ศรีสิทธิ ๑ ทองแถม ๑ ชุมพล ๑ กาพย์ ๑
วรวรรณ ๑ จันทรทัต ๑ ดิศ ๑ โสณ ๑ วัฒนา ๑
ไชยันต์ ๑ หมอสาย ๑ ตัง ๑ พระยาภาษ ๑
เทวาธิราช ๑ พระยาอนุรักษ์ ๑ (๙๕) พระนายไวย ๑
สรรพเพช ๑ พิเรนทร ๑ ราชวรินทร์ ๑ (๙๖) นาย
เหมา ๑ จมื่นสุรเดช ๑ จมื่นสราภัย ๑ อาล
บาสเตอร์ ๑ หมอเกาแวน ๑ หลวงพินิต ๑ ไชยพร
๑ (๙๗) หลวงศัลยุทธ ๑ หลวงนายฤทธิ์ ๑ (๙๘) รวม

---

(๙๕) พระยามหานิเวศนานุรักษ์ (เผือก)
(๙๖) พระราชวรินทร์
(๙๗) พระยาสีหราชฤทธิไกร (ทองคำ)
(๙๘) หม่อมราชวงษ์เล็ก ศรีสรรักษ์

เจ้า ๒๑ ขุนนาง ๑๖ รวม ๓๗ คน แต่ท่านกลาง
มาแล้วไม่ได้นั่งโต๊ะ จุมนสุรเดชไม่อยู่ ทองแถม
บอกบ่วย หลวงศัลยุทธไปอาบน้ำยังไม่มา พอ
พระยาราชพงษาพามาโหรีมา กับพระยาจันทบุรีหา
พิณพาทย์มาด้วยอีกวงหนึ่ง แต่พวกเรามานั่งโต๊ะ
กันแล้ว พิณพาทย์ดีกไปหน่อยหนึ่ง เมื่อเราเข้าไป
ในที่เลี้ยงชิงตกแต่งไว้นั่นดูงาม เหมือนกับมงาน
จริง ๆ สักยาม หนึ่งเศษ เราจึง ได้นั่งโต๊ะ พร้อมกัน
กับเขาทั้งนั่งถึง ๕ โรงครัว โรงหนึ่งคุณแพเครื่อง
ต้น โรงหนึ่งหลวงนริศร (๙๙) เรือเขจร อีกสองโรง
นั่นพระอินทรเทพกับจุ เราลืมพูดไปถึงคนสองคนนี้
ตั้งแต่มาเที่ยวเมืองจันทรบุรี เขาเที่ยว ๆ กันถึง ๕ วัน
คนสองคนนี้ไม่ได้ไปไหนเลย เพราะเราให้คอยทำ
ครัวเลี้ยงอยู่ข้างนี้ เมื่อเวลาคนเหนื่อย ๆ กลับมาจะ
ได้กินทันที เขามาลาเราวันหนึ่งว่าจะขึ้นไปตามวัน
ในเมือง แต่ครั้นเราถามดูก็ว่าไม่ได้ไปทั้งสองคน

(๙๙) พระยาทิพโกษา (โต)

โรงครัวสามโรง นั่งแบ่งกัน เลยชุนนางทั้ง เจ้านายบ้าง
หลวงนริศรนั้นเป็นผู้สำหรับมาเจรจา กับเชาทกัน
กมมาก แต่คนที่สำหรับเลยงนั้นมมาไม่พอกับที่จะ
เลยงคราวเดียวพร้อมกันหมด กาพย์เชาเอาทหาร
มหาดเล็กมาช่วยเลยง แต่เชาแต่งตัวกันสนุก นุ่ง
กางเกงอยู่แล้วเอาผ้าพันพับนุ่งเป็นโสร่งสวม เสื้อนอก
เอาผ้าเชดปากซ้อใหม่ที่เมืองจันทรบุรีโพกหัว ดูก
คล้าย ๆ กับมลายูจริง ๆ ดวยหน้าตาสันชองเรากับ
คล้าย ๆ กันกับมลายู มโหรีบาดหลวงเชาทำเพลง
มอญแปลง จเข้หางยาว ลาลากระทุ่ม พังก์เป็น
มโหรีบ้านนอก แต่ใช้ซอจีนเสียงเบา ๆ พิณพาทย์
นั้นดีสาธุการก่อนแล้วทำเพลงยาว เราเรียกให้เสภา
มาขับว่าเมื่อขุนแผนลักวันทอง ส่งสีคราว พิณพาทย์
รับสองคราว พม่าสามชั้นกับกราวนอก แล้วส่ง
ลาลากระทุ่ม มโหรีรับ ครั้นส่งสับทอกคราวหนึ่ง
มโหรีจน พิณพาทย์ต้องรับแทน เราเลยโต๊ะ
คราวนั้น ไม่มีแกล้แรดฤาชรีเหมือนโต๊ะในบางกอก

แม้แต่แชมเปนเหลืออยู่ห้าขวด เมื่อกินเข้าแล้ว
เสร็จต้องเทน้ำในถ้วยเสียรินแชมเปนพอได้ดื่มให้
พรท่านเลก เราให้ของขวัญแหวนทับทิมนามวงเม็ด
ใหญ่แก่ท่านเลกวงหนึ่ง ๕ ทุ่มจึงได้เลกป่าด เงิน
งานพิณพาทย์กับมโหรีนั้นเราให้วงละ ๓ ตำลึง กับ
คนขับเสภาคนหนึ่งเราให้เงิน ๑ ตำลึง ในวันนั้น
พระยาภาษ หมอสาย กับพระยาจันทบุรี ปุจฉา
วิสัชนากันจนดึกทีเดียว

ว่าด้วยแผ่นดินและเรือกสวนไร่นา ในเมืองจันทบุรี

เราได้มาอยู่ในเมืองจันทบุรีหลายวัน มีเวลาพอ
ที่จะได้ถามการต่าง ๆ ในเมืองจันทบุรีได้บ้าง แต่
เราจะถามคนเดียวกลัวไม่ตลอด แล้วจะลืมเสีย

น้ำตกพรัว จันทบุรี

ด้วยความเอื้อเฟื้อ จาก อ.ส.ท.

จึงได้บันเกณฑ์ให้เป็นพนักงานสำหรับสืบสวนจดจำ
ไว้คนละส่วนละส่วน เมื่อเรามาถึงกลางทางมีเวลา
จะได้เก็บเรียบเรียงไว้ให้เป็นเรื่องเดียวกัน การที่
บันไปนั้นคือให้หมอสายสืบที่แผ่นดินแลเรือกสวน
ไร่นา พระยาภาษีสืบการช่างแลการค้าขายกับ
สินค้า พระนายไวยสืบกระบวนสัตว์ซึ่งเป็นกำลังใช้
แลเป็นอาหาร แลสัตว์ร้าย กับทั้งกระบวนเล่นซึ่ง
เป็นการสนุกสำหรับเมือง เจ้าพระยาภาณุวงษ์สืบใน
กระบวนราชการ แลคนต่าง ๆ ตำแหน่งเจ้าเมือง
กรมการ กับทั้งความเจ็บไข้ในเมือง

บัดนี้จะว่าด้วยที่แผ่นดินแลไร่นาเรือกสวน ซึ่ง
สืบได้ความแต่พระยาจันทบุรีแลพระปลัด เขาว่าที่
แผ่นดินเมืองจันทบุรี ซึ่งจะทำไร่นาเรือกสวนต่าง ๆ
ถ้าเป็นที่ดินเหลือง ที่ดินแดง ที่ดินแดงกับดิน
เหลืองปนกันแล้ว ที่นนจะทำไร่นาเรือกสวนสิ่งไรก็
งามดีมีผลมาก ถ้าเป็นที่ดินดำ ที่ดินดำปนกันกับ
ดินเหลืองแล้ว จะทำสิ่งใดก็ไม่ใคร่จะมีผลมาก นา

ที่ทำในเมืองจันทบุรี นาฝั่งตวันตกมีประมาณ
๑๓๕๐ ไร่ ฝั่งตวันออกมีประมาณ ๘๗๕๐ ไร่ รวม
ทั้งสองฝั่งเปนนา ๒๐๓๕๐ ไร่ แต่ในทุกวันนี้ราษฎร
ทำนาลงมาหาข้างที่เลมากขึ้นทุกปี ๆ แต่ใน ๒ ปี
๓ ปีนี้นาเกิดขึ้นอกมากนัก แต่นาที่เมืองจันทบุรี
อาศัยน้ำฝน ถ้าน่าแล้งน้ำที่เลไหลขึ้นไปถึงเพียง
ที่แยกคลองพลวบ้าง แห่งที่เปนนาลุ่ม น้ำแม่น้ำขังก
มีบ้าง แต่น้อยแห่ง น้ำขึ้งยกเพียงศอกหนึ่งเศษ
ไม่มากกว่านั้น ถ้าบางที่น้ำเหนือน้อยน้ำที่เลไหล
ขึ้นถึงเข้าในนา พอน้ำลงน้ำจืดก็ไหลมาล้างน้ำเค็ม
ทันกันต้นเข้าไม่เสีย พริกไทยนั้นจะทำจะปลูกต้อง
ขุดดินยกขึ้นเปนร่องกว้างประมาณศอกคืบ แล้วตัด
เอายอดมาปลูก ต้องเอาไม้อ่อน ๆ ทำเปนค้างร่อง
ไว้ก่อน แล้วต้องเอาใบไม้รดน้ำเสมอทุกเวลา ถ้า
มีที่ลำธารเหมือนที่เมืองจันทบุรีแลเมืองชลุง ก็ได้
อาศัยไขน้ำมาจากลำธาร ไม่ต้องไปตักไกล
ลำบากมาก แลการที่จะไขน้ำนั้น ดูทำนองกลาย

กันกับไชน้ามาล้างแรดบุกทภูเกจ แต่ทไม่มลาชาร
เหมอนทเมองแกลงนั้น ตองขดบ่อตักนาใช้ลำบาก
หน่อยหนึ่ง พริกไทยจนอยกวาทจนทบุรแลเมอง
ขลุง ถึงจะทำพริกไทยนนมอกหลายอย่าง คือต้อง
พวนดินแลมดินเผาไปใส่ทุกปี เมื่อเวลามดอกต้อง
พ่นยากันหนอน เมื่อปลูกพริกไทยไปได้ปีหนึ่งก
แตกมผลบางเสกน้อย แตตองเดดทงเสีย ปีท
สองจงขนค้างใหญ่ได้ มีผลมากขน แต่ยังย่อม
อยู่ เขาเก็บใช้ดองกิน ยังไม่เก็บเป็นพริกไทยใหญ่
ต่อถึงสามปีจึงเปนบริบูรณ์ จึงใช้ได้ พริกไทยนั้น
มี ๓ อย่าง ๆ หนึ่งเปนพริกไทยดำ คือเก็บพริกไทย
ยังดิบไม่สุก มาทั้งรวง แล้วเอาไม้หวีคอนตีจนเมล็ด
พริกไทยออกจากรวง แล้วเอาตะแกรงร่อนเอาแต่
เมล็ดพริกไทยผึ่งแดด ที่พริกไทยนนดำ อีกอย่าง
หนึ่งเรียกว่าพริกไทยล่อน คือพริกไทยนั้นสุกแล้ว
เก็บเอามาแช่น้ำไว้ จนเปลือกน่ายแล้วจึงมายีเอาแต่
เมล็ดพริกไทย อย่างนี้เปนพริกไทยสุกแรงมากกว่า

พริกไทยดำ อีกอย่างหนึ่งเรียกว่าพริกไทยมูลนก
เพราะธรรมดาผู้ที่มีไร่พริกไทยนั้น ถ้าเห็นพริกช่อ
หนึ่งสุก ๒ เมล็ด ๓ เมล็ดแล้ว ก็ชิงเก็บมาทำเป็น
พริกไทยดำเสีย เพราะถ้าจะทิ้งไว้จนสุกนกมากิน
เสียมากเมื่อเหลือจากที่เก็บ ต้องทิ้งไว้จนสุก แล้ว
มาทำเป็นพริกไทยอ่อน ในเวลาที่พริกไทยสุกนั้น ถึง
เจ้าของจะรีบชิงเก็บและระวังรักษาอย่างไรก็ยังไม่พ้น
นก เมื่อนกพากันมากินแล้วถ่ายมูลลงไว้ในไร่
เจ้าของไร่จึงให้เด็ก ๆ ที่ไม่มีการไปเที่ยวเก็บพริกไทย
ที่เป็นมูลนกนั้น เมล็ดพริกไทยก็ล่อนขาวดี ไร่หนึ่ง
ได้เพียง ๒ ทะนาน ๓ ทะนาน แต่พริกนั้นแรงมาก
เพราะไม่ได้ถูกน้ำ สำหรับเข้ายา หมอสายว่ากำลัง
ของพริกไทยนี้ ถ้าจะเข้ายาแรงกว่าพริกไทยดำเกือบ
สองเท่า พริกไทยชิงมีสิบสองอำเภอในเมืองจันทบุรี
ประมาณ ๑๒ เส้นค้างเศษ เป็นสินค้าใหญ่ของเมืองนี้
ไร่อ้อยในเมืองจันทบุรีนี้ ได้สิบกว่ามี ๒๒ อำเภอ เป็น
สวน ๑๘๐ ตำบล มีโรงหีบน้ำตาล ๒๐ แห่ง หลาน

หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

บอกว่า เมื่อไปคอยรับอยู่ทพลับพลาจะไปเขาพลอย
แหวนนั้น ได้ลองกินอยู่ไร่เหล่านั้น รสหวานดี
เกือบจะถึงบางคูวัด จะต่ากว่าสักนิดหน่อย น่าตาล
เป็นสินค้าออกจากเมืองมีละมาก ๆ ต้นรงมีอยู่ตาม
เขาแลตามบ่า จนทเขาสระบาปกม ฤดูทำตั้งแต่
เดือน ๑ เดือน ๒ เดือน ๓ เดือน ๔ เดือน ๕
เดือน ๖ จนถึงฤดูฝนต้องเลิกทำ เมื่อจะไปทำนั้น
สิทธิถือกันต่าง ๆ ผู้ที่จะไปทำต้องข้าพวกกันมาก ๆ
แล้วหานายสมุนไปทำบ่า ผู้ที่จะทำต้องเข้ากรรม
แล้วแยกทาง ต่างคนต่างไปเป็นทิศ ไม่แย่งชิงกัน
ครั้นเวลาค่ำกลับชุมนุมพร้อมกัน เวลาเช้ากิน
เข้าแล้ว ก็แยกกันไปหาอีก เมื่อทำนั้นเอามีดฉัยด้าม
ยาวสักสองศอกควั้นลำต้นเป็นเกลียวลงมา แล้วเอา
กระบอกปาด ปากเสีย ตอกตัดไว้ทปลายรอง ถ้า
เป็นต้นเล็ก ๆ ควั้นรอยเดียว ถ้าต้นใหญ่ ๒ ก่า ๓ ก่า
ก็ควั้นได้สองรอย ต้นหนึ่งได้รงหนักสักสิบตำลึง
บ้าง น้อยกว่าบ้าง ถ้าต้นใหญ่ ๔ ก่า ๕ ก่าก็ได้ถึง

ชั่งหนึ่ง ต้นหนึ่งทำได้ปีละสองครั้ง เขาถือกันว่า
ถารุงดินออกจากกระบอกแล้ว ทำนาคงจะมีเหตุต่าง ๆ
คือภรรยามีชู้ฤาเจ็บไข้เป็นต้น ยางรุ้งนั้นเมื่อรองได้
หมดแล้ว ก็ปลดกระบอกออกมาย่างไฟจนแห้ง แล้ว
เคาะออกมาพับกลางใช้เป็นรุงแห้ง ไร่ถั่วไร่ยาสูบ
นั้นมักจะทำด้วยกัน แต่ถั่วไม่เป็นสินค้าออกนอก
เมือง สำหรับแต่ทำน้ำมันใช้ในเมือง ยาสูบนั้น
ใช้เป็นยากินยาสูบน้อย ใช้เป็นยาสำหรับพ่นพริก
มาก ๆ ไร่ครามก็ทำแต่พอใช้การในพื้นบ้านพื้น
เมือง ไร่แตงอุลิดนั้นมีมาก แต่เป็นแตงดี อยู่ที่
บ้านหนองบัว หวานดีกว่าที่อื่น เป็นสินค้าเข้าไปใน
กรุงเทพฯ ก็มาก ผลไม้ของสวนมีราคา หมาก
มะพร้าว ทุเรียน แมงคุด มะปราง เป็นมาก
ผลไม้อื่น ๆ นั้นมีเหมือน ๆ กับที่กรุงเทพฯ แต่ไม่
มากนัก ได้สืบบาญชีใน ๒๒ อำเภอ เขาว่ามีหมาก
๒๗๕๒๐ ต้น มะพร้าว ๑๒๕๐๐ ต้น ทุเรียน ๕๖๙๐
ต้น แลผลไม้ที่มีแปลกกว่าที่อื่นในเมืองนั้น เรา

ร้านค้าผลไม้นา ๆ ชนิด จันทบุรี

ด้วยความเอื้อเฟื้อ จาก อ.ส.ท.

เห็นว่ากล้ายเปนอย่างดีไม่มีที่ไหนจะสู้ หวานแหลม
มากกว่ากล้ายทอน ๆ เขาปลูกตามบ้านมีชุมมาก
ยังผลไม้บ้ากมมาก คือต้นลนจี เขาเรียกกันตาม
แถวเหล่านาตนสละมัน แลต้นพุงทลายเขาเรียกว่า
ต้นสำรอง เมื่อเวลาถึงฤดูแล้ว ราษฎรพากันไป
เที่ยวตามป่า ถ้าพบเข้าแล้วไม่ได้ขนเก็บเลย โค่นต้น
ที่เดียว ถึงจะโต ๔ กำ ๕ กำ ก็โค่นเอาเหมือนกัน
ผลพุงทลายนกเปนสินค้าออกจากเมืองจันทบุรีบางโน
เวลาที่มีดก แต่ไม่เปนสินค้ายน เร่งกระวานนัน
มีแถบป่าสีเซ่นต่อเขตรแดนกับเมืองพระตะบอง มีคน
ชาติหนึ่งเรียกว่าชองอยู่ในแถบป่าสีเซ่น พูดภาษา
หนึ่งต่างหากแต่คล้าย ๆ กันกับเขมร ชอบลูกบั๊ด
แลของทองเหลืองเหมือนอย่างเกรียงเมืองกาญจนบุรี
เปนกองส่วยเร่งส่วยกระวานขนเมืองจันทบุรี กับไทย
กับญวนบ้าง ไปเที่ยวเก็บตามเขาแลเนินที่ต่อเขตร
แดนแลป่าอื่น ๆ อีกมี คือป่าน้ำเชี่ยว ป่าตะเคียน

ทอง แลป่าไพรชาว แต่เร่งกระวานน้ำ พวกส่วย
ไปเก็บมาส่งครบ จำนวนแล้ว จึงได้ซื้อขาย มีน้อย
ไม่มาก อนึ่งไม้ระกำในแถบข้างนมชุมมากทั่วทุก
แห่งทุกหน ในระหว่างเขากับเขาต่อกันนั้นเปนไม้งาม
มีมาก ที่ตามชายทเลก็ม แต่กอแลลำไม่งาม
เหมือนที่เขา ในแดนเมืองเหล่านี้ เขาใช้ทำฝา
เรือนและหลังคาเกวียน เปนสินค้าเข้าไปกรุงเทพ ฯ
บีหนึ่งก็มาก เปนไม้ระกำอย่างดี เนื้อไม้ซึ่งเปน
สินค้ามากในเมืองนมคนทำชุม แต่คนซึ่งไปทำนั้น
เปนคนไทยบ้าง คนญวนบ้าง ชองบ้าง ต้องเข้ากัน
เปนพวก ๆ หานายสมุนไปทำบ้าเหมือนกับทำรง
พวกที่จะไปนั้นต้องมีต่างสำหรับบรรทุกเสบียงอาหาร
สมบ่าติดตัวไปทกคน เมื่อไปถึงบ่าแล้ว ตั้งพักที่
หนองน้ำลำธาร นายสมุนทำบ่าแล้ว ชี้ทางให้แยก
กันไปเที่ยวหาตามบ่าแลชายเขา สังเกตนกที่กินไคล
ไม้หอมเปนสำคัญ แล้วกรูว่าเนื้อไม้ลงที่ต้นนั้น ๆ

สวนยางพารา ฉันทบุรี

ด้วยความเอื้อเฟื้อ จาก อ.ส.ท.

จึงเอาเครื่องมือต่าง ๆ ตัดฟัน ถ้าเห็นว่าเนื้อไม้ดี
เพียงใด ก็ถากฟันเอาเพียงนั้น ลางทีถึงรากฤก
ก็ต้องขุดลงไปจนถึง ต้องถากกระพี้นออกเสีย เอา
มาแต่พอแรง เมื่อมาถึงที่ประชุมในเวลาค่ำแล้ว
ก็ยังไม่ได้หยุดการ ต้องถากเปลือกเนื้อขาวออกเสีย
ให้หมด ไว้แต่เนื้อไม้ดำ แล้วจึงเอาใบหางสิงห์
ห่อไม่ให้สีตก หาเนื้อไม้นั้นได้ตั้งแต่เวลาเดือน
อ้ายจนถึงฤดูฝนเหมือนกับทำรัง เมื่อถึงเวลาจะเลิก
แล้ว ต้องแบ่งให้แก่นายสมุนบ้างตามสมควร แต่
ในการที่หาเนื้อไม้มีเปนการเสี่ยงบุญเสี่ยงกรรมอยู่
ลางทีก็ได้มากลางทีก็ได้น้อย แต่เนื้อไม้หอมใหญ่
นั้นหายาก ถึงโดยว่าจะพบท่อนใหญ่ ๆ ก็เอามาไม่
ใคร่จะไหว ต้องตัดเอาให้เปนท่อนเล็ก ๆ พอสมกับ
กำลังที่จะเอามาได้ เพราะทางที่ไปหานั้นกันดารนัก
ไม้ป่าต่าง ๆ ที่ในแขวงนี้ไม่มีไม้สักเลย มีแต่ไม้
อินทนิน ๑ ไม้ชนุน ๑ ไม้บุนนาก ๑ ไม้ชมุนก

ไม้จำปา ไม้ชันดำ ไม้โมกมัน ไม้ยางขาวยางแดง ไม้ตะแบก ไม้เหียง ไม้นางเถว ไม้ตาลหก ไม้จันแพรก ไม้ละโมก ไม้เหล่านมผู้ได้ตัดพันมาใช้เลยเปนกระดาน ไม้กระยาเลยใช้โดยมาก แล ไม้นาคบุดอิกอย่างหนึ่งนั้นเขาใช้เปนลูกประสักเรือ ว่าดีกว่าไม้แสมสารที่ใช้กันอยู่ทุกวันนี้ ไม้ทำเสาเรือนั้น ใช้ไม้ตะคิด ไม้พวา ไม้พันจำ แล ไม้เหล่านทนได้ประมาณ ๑๔ ปี ๑๕ ปี ลางทีเขาว่า ๓๐ ปีก็อยู่ได้ ไม้ปะโลงนั้นมชุม ตั้งแต่เมืองแกลง ถึงปากน้ำเลน ต้นโตประมาณกำหนึ่งกำกึ่ง วิธีจะถากเปลือกนั้น ต้องเอามีดไปควั่นลำตนไว้เป็นตอน ๆ ห่างกันประมาณศอกคืบจนถึงค่าคบ แล้วเอามีดกรีดปอกเปลือกเอามาหมดแล้ว ต้นเดิมนั้นก็ตาย จึงแตกแขนงขึ้นมาอีก แล้วก็ต่อกันไปทุกปี

อนึ่งเราได้พูดถึงต้นตาลไว้บ้างในข้างต้น แต่ไม่ได้กลับมาพูดอีกเลย เพราะเขาไม่ได้ใช้ทำน้ำตาล ทนใช้แต่เอาจาวแกงกิน

ว่าด้วยการช่างการค้าขายเมืองจันทบุรี

แลหัวเมืองขึ้นจันทบุรี

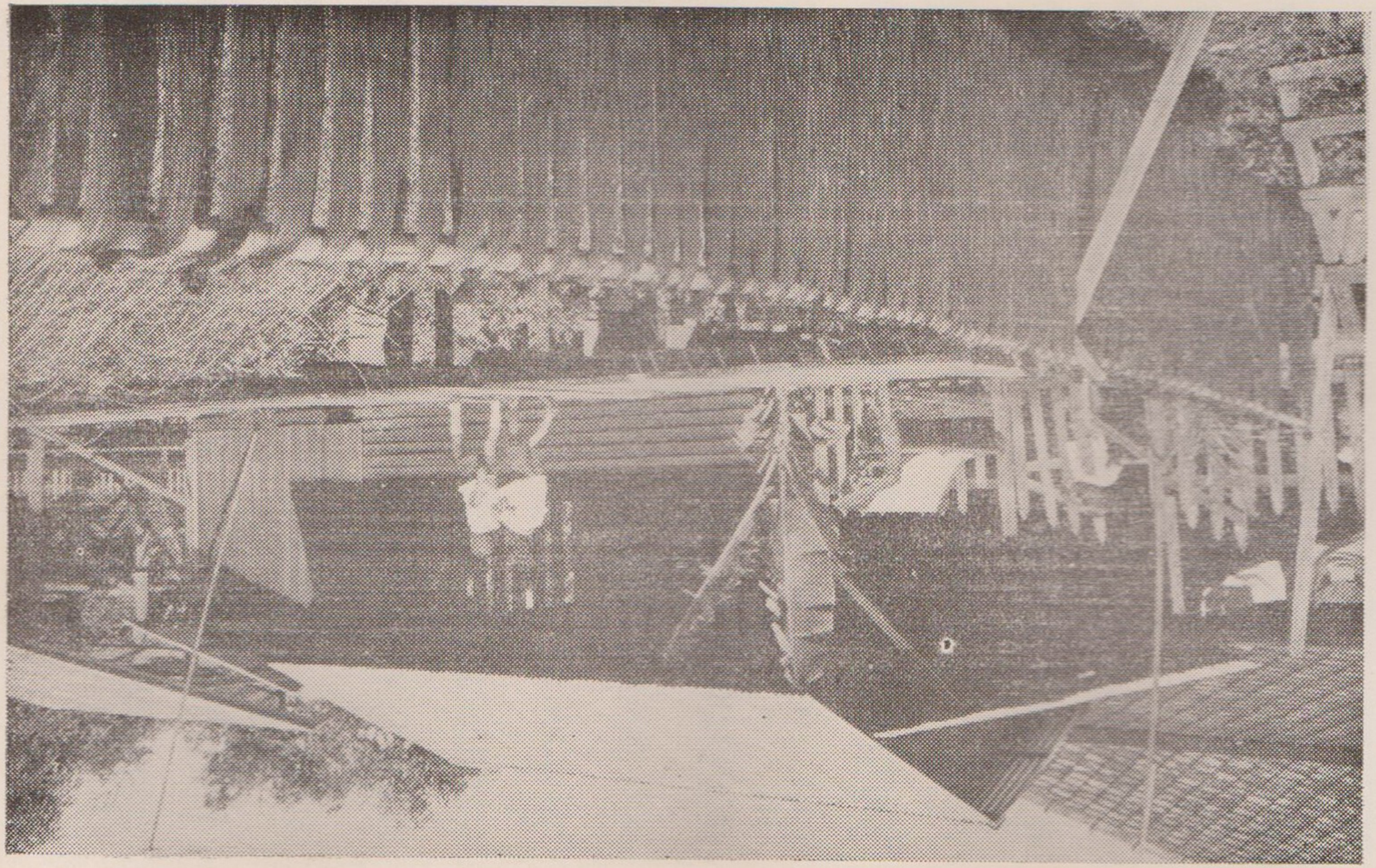
การค้าขายที่ในเมืองจันทบุรี

ซึ่งเปนสินค้าเกิดขึ้นในเมือง แลใช้อยู่ในเมือง แลจำหน่ายออกจากเมืองนั้น คือ พริกไทย ๑ เข้า ๑ กระวาน ๑ เร่ว ๑ น้ำตาลทราย ๓ พุงทลาย ๓ รง ๑ แตงอุลด ๑ เสื่อต่างๆ ๑ กระสอบ ๑ ผ้าพน ๑ ผ้าห่อหมาก ๑ ผ้าอาบน้ำ ๑ เนื้อไม้ ๑ พืน ๑ ไม้ค้างพลู ๑ ไม้ระกำ ๑ ไม้ตะเคียน ๑ ขผึ้ง ๑ เปลือกปะโลง ๑ ไม้แดง ๑ กุ้งแห้งพัด ๑ เยื่อเคย ๑ ปลิงทเล ๓ ไต้ ๑ ยาสูบ ๑ คราม ๑ ถั่ว ๑ หวายพัศเดา ๑ ไม้กระยาเลย ๑ พริกไทยนั้นมีเปนสินค้าอยู่ ๒ อย่าง คือพริกไทยดำพริกไทยขาว พริกไทยดำเปนพันสินค้าราคาซื้อขายกันในเมือง ขึ้นๆ ลงๆ ไม่เปนยุติ ตามความถูกแพง พริกไทยดำนั้น

หาบหนึ่งราคาตั้งแต่ ๙ ตำลึงขึ้นไปจนถึง ๑๙ ตำลึง
ในเมืองจันทบุรี และในหัวเมืองชั้น พริกไทยออกปี
หนึ่งประมาณ ๓ หมื่นหาบเศษ พริกไทยล่อน ราคา
หาบหนึ่งตั้งแต่ ๑๕ บาทขึ้นไปจนถึง ๓๐ บาท ปีหนึ่ง
พริกไทยล่อนออกประมาณ ๑๕๐๐ หาบเศษ เข้าที
ในเมืองจันทบุรีนั้น ต่อทำนาได้ผลเหลือใช้ ในเมือง
แล้วจึงได้บรรทุกเข้าไปกรุงเทพฯ และเมืองจัน ถ้า
เขาแพงเขาออกบ้าง ๒๐๐๐ เกวียน ๓๐๐๐ เกวียน
เป็นอย่างมากที่สุด ราคาซื้อขายกันเกวียนละ ๒๐
บาทเป็นราคาถูกขึ้นๆ ลงๆ บ้าง ถ้าเข้าในกรุงเทพฯ
และเมืองจันถูกก็ไม่ออกจากเมือง เรือกระวานนั้น
เป็นของส่วยเสียโดยมา กระวานปีหนึ่งมีประมาณ
๗๐ หาบ ซื้อขายกันที่เมืองนั้นตั้งแต่ ๑๗๐ บาทถึง
๒๐๐ บาท เรือนั้นผู้ที่ไปหาเอามาปอกเปลือกเอาแต่
เมล็ดในไว้ แล้วส่งเป็นส่วย เหลือจากส่วยแล้ว
จึงได้ขายกันเป็นราคาหาบละ ๔๐ บาท เรือที่เข้ามา
ในเมืองจันทบุรี ปีหนึ่ง ๕๐ หาบ ๖๐ หาบ น้ำตาล

ทรายในเมืองนี้ทำน้ำตาลบึกน้ำตาลแท่งมาก เป็น
น้ำตาลทรายกัมใช้บรรทุกเข้าไปกรุงเทพฯ แลเมือง
ญวนเมืองเขมรบ้างหนึ่งประมาณ ๓๐๐ หาบ ๔๐๐ หาบ
ราคาซื้อขายกันอยู่ในเมืองนี้ น้ำตาลทรายแดง
ตั้งแต่ ๔ บาทขึ้นไปถึง ๖ บาท น้ำตาลทรายขาว
ออกบ้างหนึ่งประมาณ ๒๐๐ หาบ ราคาซื้อขายกันในเมืองนี้ตั้งแต่ ๘ บาทขึ้นไปถึง ๑๐ บาท พุงทลาย
ในเมืองนี้ไม่มีเสมอไป บางปีมีผลได้เป็นสินค้า
ประมาณ ๒๐๐ เกวียน ราคาซื้อขายกันถังละ ๓ สลึง
บ้าง ๔ บาทหนึ่งบ้าง รงที่เมืองจันทบุรี บางปีก็ออก
มาก บางปีก็ออกน้อย สุดแล้วแต่คนทำมากทำน้อย
แต่ที่เข้ามาในเมืองจันทบุรีอย่างน้อยเพียง ๕๐ หาบเศษ
ถ้าอย่างมากถึง ๑๐๐ หาบ แต่ส่งเป็นส่วยเสียมาก
เหลือส่วยจึงเป็นสินค้า ซื้อขายกันหาบหนึ่ง ๖๐ บาท
เป็นอย่างกลาง ผลแตงอุลิตได้ออกเป็นสินค้าเข้า
ไปจำหน่ายกรุงเทพฯ บีหนึ่งตั้งแต่ ๑๐,๐๐๐ ผลขึ้นไป
เป็นแตงเนื้อแดง ราคาซื้อขายกัน ๑๐๐ ละ ๕ บาท

บ้าง ๕ บาท บ้าง ยังแตงอิกอย่างหนึ่งเรียกว่า
แตงหมอน เนื้อเหลือง แต่ไว้ช้าไม่ได้ ไม่เปนสินค้า
ออก กินกันอยู่แต่ในเมือง เสื่อต่าง ๆ แลกระสอบ
ทเมืองน เสื่อเปน ๔ อย่าง ๆ หนึ่งทำด้วยคล้า คือ
ตัดเอาต้นคล้ามาจักเอาแต่ผิว ผึ่งแดดไว้ให้แห้ง
แล้วจึงสานเปนเสื่อกว้างยาวไม่มีกำหนด แล้วแต่ผู้
ต้องการ ทที่จะสานนนต้องเปนที่เรียบร้อย เปนพน
กระดานใส่กบเกลี้ยง แลวจึงทำเปนพนกระดาน เสื่อ
คล้านไม่เปนสินค้าซื้อขายแก่กัน เมื่อผู้ใดจะต้อง
การสั่งให้ทำ ถ้าเปนส่วยเปนของกำนันเท่านั้น คิด
ราคาซื้อขายกันยาว ๔ วากว้าง ๔ ศอกเปนเงิน ๔ ตำลึง
อิกอย่างหนึ่ง เสื่อกกที่ชาวกรุงเทพฯเรียกว่าเสื่อ
กระจดนั้น ทำที่เมืองแกลง เปนเสื่อห้องบ้าง เสื่อ
ลวดบ้าง เปนเสื่อสำหรับส่วยอาศนา เหลือซื้อขาย
กันเปนสินค้า ฉนี้ทำนนต้องถอนต้นกกมาผึ่งแดด
ไว้ให้แห้ง เพื่อจะให้เปนมวล แห้งแล้วเก็บมัดไว้
จะสานเมื่อใดก็เอาวางบนเขียง แล้วเอาสากเช่นสาก

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱԿԱՆ

ซ้อมเข้าแต่เส้นน่าเสีย ให้เสมอ กระทุ้งกกให้แบน
ทำได้แต่เวลาเช้า ๆ ถ้าสายขึ้นแล้ว กกนั้นกรอบไป
ทำไม่ได้ ถ้าจะสานเปนเสื่อห้อง ต้องทำสองเขลียง
เปนผืนบ้าง สี่เขลียงเปนผืนบ้าง คิดราคาซื้อขายกัน
ตามมากเขลียงน้อยเขลียง ๆ ละ ๑ สลึง ถ้าเปน
เสื่อลวดยาว ๓ วาตามธรรมเนียม กว้างชั้นกก
ราคาลวดละ ๓ สลึง อย่างหนึ่งเสื่อกกแดงนั้นมีแต่
พวกญวนทำแห่งเดียว วิธีท่านนเอาต้นกกมาจักให้
เล็ก ผึ่งแดดให้แห้ง แล้วจึงย้อมสีต่าง ๆ ตามที่จะ
ให้เปนลาย สีแดงนั้นย้อมด้วยน้ำฝาง สีดำย้อมด้วย
หมึก สีเหลืองย้อมด้วยแกแล บางทีย้อมขมิ้น สี
น้ำเงินย้อมด้วยครามแต่ใช้น้อย แล้วเอาเข้าสี่ดึงทอ
เปนลายต่าง ๆ เปนเสื่อผืนเสื่อลวดบ้าง ยาวตามแต่
จะต้องการ กว้างเฉภาะชั้นกก เปนสินค้าออก
นอกเมือง เสื่อลวดประมาณ ๓๐๐ ลวด ราคาลวด
ละ ๖ สลึง เสื่อผืนนั้นออกน้อย เปนแต่ของกำนัน
แลของแจก ราคาผืนหนึ่งตั้งแต่สลึงจนถึงบาท ตาม

แต่งาม ไม่งาม เสื่อดอกอ้อทำที่เมืองจันทบุรี อก
อย่างหนึ่ง คือเอาก้านดอกอ้อมาฝ่าเหลา แล้วทอ
เป็นเสื่อสี่เหลี่ยมเองไม่ต้องย้อม ไม่เป็นสินค้าซื้อขาย
เป็นแต่ทอให้กัน แต่กระสอบนั้นสานเป็นรูปไปทีเดียว
เป็นสินค้าขายไปในประเทศต่าง ๆ ตามแต่ผู้ต้องการ
แต่ในเมืองนี้ใช้ใส่พริกไทยแลยาพื้นพริก จำนวน
กระสอบที่ออกปีหนึ่ง ตั้งแต่หมื่นหนึ่งขึ้นไป ราคาซื้อ
ขายกันร้อยละ ๘ บาทบ้าง ๙ บาทบ้าง พวกฝรั่ง
ชาวยุโรปที่ทำโรงสีเข้าอยู่ในกรุงเทพ ฯ ได้สรรเสริญ
ว่ากระสอบฝั่งตวันออก ฝั่งตวันตก ดีกว่ากระสอบจีน
บรรจุเข้าได้ขนาดไม่ผิดกัน แต่ราคาแพงกว่ากระสอบ
จีน ผ้าพื้น ผ้าห่อหมาก ผ้าอาบน้ำ แลแพรนุ่ง
นั้น พวกผู้หญิงทอที่เมืองจันทบุรี เมืองแกลง
เมืองขลุง โดยมาก ใช้ดายเทศย้อมสีต่าง ๆ ทอ
เป็นผ้าพื้นบ้าง ผ้าตาสมุกบ้าง แลผ้าราชวัตรบ้าง
มีฝีมือดีกว่าที่กรุงเทพ ฯ แพรนุ่งนั้นใช้ไหมจีน
ไหมญวน ทอเป็นผ้าไหมบ้าง ด้ายแกมไหมบ้าง เป็น

แพรเนื้อดีใช้ทนกว่าแพรเมืองจันราคาอย่างดีผืนละ
๒๐ บาท อย่างเลว ๘ บาทบ้าง ๖ บาท บ้าง ด้าย
แกมไหมผืนละ ๔ บาท แต่ผ้าพื้นนอกจากเมือง
บ้านเพียง ๒๐๐ ผืน ๓๐๐ ผืน ราคาผืนละกงต่ำกง
แต่ใช้ในพื้นเมืองมาก ด้วยราษฎรในพื้นเมืองนุ่งผ้า
พื้นทั้งนั้น ไม่เห็นมีใครนุ่งผ้าลายเลย เนื้อไม้มี
เป็นสามชนิด อย่างดีอย่างกลางอย่างเลว ราคา
ซื้อขายกันอย่างดีชั่งละ ๖ บาทบ้าง ๗ บาทบ้าง อย่าง
กลางนั้นก็ลดลงมาตามลำดับ จนถึงอย่างเลวที่สุด
ราคาเพียงชั่งละกงต่ำลง เนื้อไม้ที่ในเมืองจันทบุรี
บ้านประมาณ ๓๐ หาบ ๕๐ หาบ ไม้พื้นไม้ค้าง
พื้นนั้น มีตามชายทเลนั้น แขวงเมืองแกลง เมือง
ขลุง แลเมืองจันทบุรี พื้นไม้โกงกางสำหรับใช้
ในโรงหีบโรงจักรบ้านนับด้วยแสนต้น ราคาซื้อขาย
กันร้อยละ ๕ สลึง ราษฎรที่ขัดขวางยากจนก็อาไศรย
ตัดพื้นเลี้ยงชีวิตร แต่ไม้ค้างพื้นนั้นตัดรุ่นไม้ประโลง
มีขนาดโตจับต้นจับหนึ่งยาว ๙ ศอก บรรทุกเรือเข้า

ไปจำหน่ายกรุงเทพฯ ปีหนึ่งตั้งแต่แสนต้นขึ้นไป
ราคาขายกันร้อยละกึ่งตำลึง ไม้ระกำเข้าไปในกรุงเทพฯ มากตั้งแต่แสนลำ ราคาชอขายกันร้อยละ ๒ สลึง ไม้ตะเคียนทัดใช้เปนมาดเรือ มีในป่าแขวงเมืองจันทบุรี เมืองแกลง เลอยเปนกระดานบ้าง ใช้เปนพื้นบ้านเมือง แลเข้าในกรุงเทพฯ ก็มาก แต่มาดเรือนั้น ราษฎรตัดได้เพียงแต่ยาว ๕ วา ถ้ายาวกว่านี้กต้องห้าม ไว้ใช้ราชการ มาดเรือชิงชอขายกันในเมืองนี้ ทเรียกว่ามาดรางหมู ยาว ๔ วาลำละ ๙ บาทบ้าง ๑๐ บาทบ้าง ขผงทในเมือง จันทบุรีมีอยู่สองอย่าง อย่างหนึ่งมีในป่าสูง อย่างหนึ่งมีในป่ากลางชายทเล ทีบ้านแต่ก่อนไม่มีภาษี ผู้ใดพบก็เอาเปนประโยชน์ มาในบัดนี้ พระยาจันทบุรีคนนี้ยอมให้ราษฎรผูกเปนภาษี ขผงออกจากเมืองจันทบุรี มีหนึ่ง ประมาณ ๒๐ หาบ ๓๐ หาบ ราคาชอขายกันทเมืองจันทบุรีชั่งละ ๖ สลึงบ้าง ๙ สลึงบ้าง เปลือกประโดงออกมีหนึ่งหลายพัน

หาบ ราคาซื้อขายกันหาบละ ๓ บาทบ้าง ๔ บาทบ้าง
ไม้แดงอยู่ในป่าสูงแขวงเมืองชลุง ราษฎรตัดบรรทุก
เกวียนมาขายให้ลูกค้า ราคาหาบละสามสลึง บี
หนึ่งไม้แดงออกประมาณ ๑๐๐๐ หาบเศษ กุ้งแห้ง
พัดที่เกาะหนู เกาะแมว เกาะเปริด บีหนึ่งประมาณ
๒๐ หาบ ราคาหาบละสามตำลึง เยอเคยดีทำใช้
ในเมืองเหลือแล้วได้เป็นสินค้าส่งเข้าไปกรุงเทพฯ
ราคาซื้อขายกันที่เมืองจันทบุร เยอเคยดีนนอก
บีหนึ่งตั้งแต่ ๑๐๐๐ ถังลงมา ราคาถังละสามสลึง
บ้าง บาทหนึ่งบ้าง เยอเคยแกงนน ชาวเมืองน
ไม่สู้ใช้กัน เป็นแต่ทำเป็นสินค้าเข้าไปกรุงเทพฯ
มาก ราคาซื้อขายกันถังละ ๒ สลึงเฟื้องบ้าง ๓ สลึง
บ้าง บีหนึ่งเยอเคยแกงออกตั้งแต่ ๑๐๐๐ ถังขึ้นไป
ปลิงในท้องที่เมือง ๓ อย่าง ราคาซื้อขายกัน ปลิง
แดงโมชั่งละบาท ปลิงดำราคาหาบละ ๔๕ บาท
ปลิงขาวหาบละ ๓๐ บาท ปลิงออกบีหนึ่งประมาณ
๕๐ หาบ ๑๙๐,๒๕๕ วชทำไต้ที่เมืองแกลงมี ๒ อย่าง อย่าง

หนังทำด้วยเปลือกเสม็ด เอามาทอนให้เท่ากับลำใต้
เมื่อเห็นน้ำมันออกดีแล้ว จึงเอาใบไม้สดฟาดปาก
หลุมให้ไฟดับ แล้วเอาเปลือกเสม็ดอัดไว้ในหลุม
พอสมควร ทิ้งไว้สามคืนแล้ว จึงไปคัดเอามาแบ่ง
ออกพอลำใต้ ใช้ใบกะพ้อห่อนอกมัดเข้าเป็นลำ
อย่างนี้เรียกว่าใต้เสม็ด ใต้อีกอย่างหนึ่งนั้น เอา
ไม้ยางผุๆ มาถากให้เท่ากับลำใต้ แล้วแช่น้ำมันยาง
บางทีก็ห่อใบกะพ้อ บางทีก็ไม่ห่อ เรียกว่าใต้คบ
ทนกว่าใต้เสม็ด ได้ซื้อขายกันที่เมืองจันทบุรี
ราคามัดหนึ่ง ๒๐ ลำ ๑๐ มัดบาท บีหนึ่งออกจาก
เมืองจันทบุรีตังหมื่นมัดขึ้นไป ยาสูบ ครามถ้วย
ทำพอใช้ในบ้านเมืองไม่ได้เป็นสินค้า มีแต่ยาสูบ
ออกไปเมืองญวนบ้างเล็กน้อย บีหนึ่งประมาณ ๑๐๐
หาบเศษ ราคาหาบละสามตำลึง หวายพัศเดาตัด
ที่ปลายน้ำเมืองจันทบุรี เอามาผ่าสองแล้วขดเป็น
เกลียว ขดเข้าเป็นขด ขายร้อยขดเป็นเงิน ๗ บาท
บ้าง ๘ บาทบ้าง บีหนึ่งประมาณ ๓๐๐๐๐ ขด ไม้

กระยาเลยนกมมาก ใช้อยู่แต่ในพนบ้านพนเมือง
ไม่ได้เปนสินค้าขาออก สินค้าขาเข้าในเมืองจันทบุรี
เปนของมาแต่กรุงเทพฯ คือ เกลือ ๑ จาก ๑ ปูน
แดง ๑ ด้ายเทศ ๑ ไหมญวน ๑ ไหมจีน ๑ ไหม
เขมร ๑ ผ้าขาว ๑ ผ้าลาย ๑ ผ้าแพร ๑ เครื่อง
ทองเหลืองทองขาว ๑ ถ้วยชาม ๑ ของใช้ของกิน
คือ ใบชา ๑ ยาแดง ๑ เรือโป๊ะแลเรือเสาใบซึ่ง.
มาค้าขายกันในเมืองจันทบุรีทั้งขาเข้าและขาออก ปี
หนึ่ง ประมาณ ๓๐๐ ลำเศษ เรือ ๔ วา ๕ วาเข้า
ออกค้าขายปีหนึ่งหลายร้อยลำ แต่กำปั่นนั้นหาได้
เข้ามาทุก ๆ ปีไม่ บางปีก็เข้ามารับบรรทุกเข้าแล
พืนบ้างเพียง ๒ ลำ ๓ ลำ เรือสำเภาในปัจจุบันนี้
สูญทเดียว

การช่างในเมืองจันทบุรี

มีช่างเรือ ช่างเกวียน แลช่างทำกระบองน่าวัว

แลอิฐ แลช่างอน ๆ นั้นก็คล้าย ๆ กันกับที่กรุงเทพ ฯ
ช่างเรือนั้นได้ทำเรือเบ็ด ๔ วา ๕ วา มีหนึ่งหลายสิบลำ
แต่เรือโป๊ะเรือเล่าเรือใบนั้น ต่อมผู้สั่งจึงทำ เกวียน
ที่เมืองนทำด้วยไม้ประดู่ เป็นเกวียนเทียมกระบือ มี
แคร่แลประทุนทำด้วยไม้ระกำมั่นคงแข็งแรงดี งาม
กว่าเกวียนในหัวเมืองทั้งปวง ด้วยคนในเมืองนพอใจ
ประกวดประชันกัน ซื้อกันเล่มหนึ่งเป็นราคา ๑๐๐
บาท แต่รันแทะนั้นเมืองจันทบุรีไม่ได้เคยใช้มา
แต่เดิม มีรันแทะบ้างของเขมรอยู่บ้าง อยู่วันหนึ่ง
ถ้าสองวันแล้วก็ไป ตั้งแต่พระยาจันทบุรีโตคนนี้
มาเป็นผู้รักษาเมือง ได้คิดทำรันแทะโถงบ้าง มี
เกงมีประทุนบ้าง ไว้สำหรับใช้ราชการ เทียมด้วย
โค หลายสิบรันแทะ แลราษฎรยังไม่มีใครจะใช้
ตาม อิฐนั้นพวกไทยทำที่บ้านศีศะช้อนรมเมืองเก่า
ขนาดใหญ่กว่าอิฐที่กรุงเทพฯ แลเนื้อแน่นสนิท
คล้ายอิฐที่เมืองจีน แต่ยังไม่เป็นสินค้าออก ใช้
กันอยู่แต่ในบ้านในเมือง พวกจีนทำกระเบื้องน่าวัว

ท นาเชย กม แต่ยังสู้กระเบองเมืองสงขลาไม่ได้
อนึ่งดินนาเชยนี้เคยส่งเข้าไปใช้ราชการ ในกรุงเทพ ฯ
คือบันบาตรแลทำการอื่น ๆ บ้าง

ว่าด้วยสัตว์ป่า แลสัตว์ของเลี้ยง

ซึ่งเป็นกำลังใช้การ แลสัตว์น้ำสัตว์บกซึ่งเป็น
อาหาร แลการเล่นสนุกในเมืองจันทบุรี การที่ใช้
ไถนาแลนวดเข้าต่าง ๆ ในกระบวนนานั้นใช้กระบือ
เป็นพื้นเมือง กระบือต่างเมืองที่มาขายนั้นมาทาง
เมืองนครราชสีมา ลงเมืองปราจีณบุรี แล้วจึงมา
ขายที่เมืองนี้ โคนั้นก็ใช้บ้าง เป็นแต่โคต่างและ
โคเทียมเกวียน ช้างในเมืองจันทบุรีไม่มีใช้ ใช้
อยู่แต่ช้างป่าสี่เชือก ต่อแดนเมืองเขมรและเมืองจุง
บรรทุกสินค้าของป่าเข้ามาขายในเมืองจันทบุรีบ้าง
ช้างเถื่อนนั้นมีอยู่ในป่าไกล ๆ ต่างที่ก็เข้ามาบ้าง
แต่ชาวเมืองนี้ไม่ได้จับกุมมาใช้สอยเลย เขาถือ

กันว่า ที่เมืองเก่านั้นช้างเหยียบไม่ได้ ถ้าเข้ามาแล้ว
มักจะตาย มากมีใช้ม เป็นมาลกประสมในพัน
เมืองบาง เป็นม้ามาแต่เมืองเขมรบ้าง สัตว์ต่าง ๆ
ที่กินเนื้อสัตว์เป็นอาหารนั้น เสือลายพาดกลอน
เสือลายตลับ เสือปลา ชมด นางเห็น เสือ
ที่ในเมืองนเชาฦกันว่าชุมนัก มีอยู่ทั่วไปทุกแห่ง
ที่พลวง ที่สระบาป ก็มีเสือใหญ่อยู่เสมอ พระยา
จันทบุรีเขาว่ามันเข้ามาในบ้านบ้าง ในเมืองใหม่
กเข้ามาบ่อย ๆ เทียวขบกัดคนแทบทุกปี เมื่อ
ปีกลายนี้ก เข้ามาในบ้านขึ้นไปกัดคนถึงบนเรือน
พระยาจันทบุรีได้ให้พรานออกยิงตามพลวแลสระบาป
ได้เป็นหลายตัว บางทีก็ทำจั่นดักไว้บ้าง ราษฎร
ชาวเมืองนเชือถือกลัวเสือสมิงมาก เล่าว่าที่เมือง
เขมรมีอาจารย์ทำน้ำมันเสือสมิงได้ ศิษย์ได้ถูก
น้ำมันนั้นทาตัวเข้า กลายเป็นเสือสมิงไปถึง ๓ คน
พลัดเข้ามาในแขวงเมืองจันทบุรี ตัวหนึ่งเป็นเสือดุ
ร้ายเทียวขบกัดคนตาย ที่พลวง ๒ คน ที่ปากจั่น ๑ คน

910.41
ก 657ส
ม. 30 ร. 4887 นม.

ทีบ่าสีเซน ๒ คน รวม ๕ คน อาจารย์เทียวตามได้บอก
ชาวบ้านว่า ศิษย์สามคนลักนามนเสือสมิงทำตัวเขา
กลายเป็นเสือไปทั้งสามคน บิดามารดาของศิษย์นั้น
เขาจะเอาลูกเขาคืนมาเทียวตามหา แล้วสั่งไว้ว่า
ใครได้พบปะเสือนี้แล้วให้เอาไม้คานตี ฤาษีฉะนั้น
ให้กระดาครอบรอยเท้า เสือนั้นก็จะกลับเป็นคนได้
แต่ว่าจะแก้นั้นทำได้ก็แต่เมื่อเสือนั้นยังไม่กินคน ถ้า
กินคนรังควานทับเสียแล้ว ถึงจะทำอย่างไรก็ไม่
กลับเป็นคนได้ เหมือนเมื่อครั้งก่อน เรามาทีสัตหีบ
ครั้งหนึ่ง น้ำจืดในเรือหมดต้องเกณฑ์ให้ทหารขึ้น
ไปตักน้ำที่หนองบนบก ใกล้ผั่งประมาณ ๓๐ เส้น
พวกชาวบ้านบอกว่า ที่นั่นมีเสือสมิงมาเที่ยวอยู่ พระ
สงฆ์ผู้เป็นอาจารย์มาติดตาม เวลากลางคืนแล้ว
ก็ออกไปนั่งอยู่ที่ใต้ต้นตาลริมหนองน้ำนั้น คอยจะ
แก้ศิษย์ซึ่งเป็นเสือสมิงให้กลับเป็นคน ในเวลานั้น
ก็ยังอยู่ พวกทหารพากันกลัว กลับลงมาเล่าที่เรือ
จนเรารู้ เราอยากจะให้ไปตามตัวลงมาให้เห็นหน้า

อาจารย์สักหน่อยหนึ่ง ก็เปนเวลาดึกเสียแล้ว ครั้น
เวลาเช้าก็ไปเสียจากสัตหีบ ท่านชรัวอาจารย์นั้น
บ่านนี้เสือมันจะเอาไปกินเสียแล้วฤๅอย่างไรก็ไม่รู้
ท่ามานเปนแต่ฝอยตามคำทราษฎรเล่าฦๅกัน แต่
ทจรงนนเสือเมองจันทบุรมมากนัก ถ้ากรุงเทพฯ
ต้องการก็ตองเกณฑ์มาเอาทนใดทุกครั้ง เหมือน
หนังทจะต้องการส่งไปเมืองฝรั่งเปนต้น สัตวทกน
ผลไม้นั้น คอหมแลงค่างบ่างชน พวกพราน
เทียวบ่าได้พบหมนนวาม ๓ อย่าง เปนหมคนอย่าง
หนึ่ง หมเสืออย่างหนึ่ง หมสุนักขอย่างหนึ่ง ท
เรียกว่าหมคนนน คอรอยเทาทตนเดนคล้ายกับรอย
เท้าคน หมเสือนนว่าหน้าแลเท้าเหมือนอย่างเสือ
หมสุนักขนนหน้าคล้ายสุนักข แลเท้าได้คล้ายสุนักข
พวก พราน ได้ ยิง เอา หนัง เอา ดี มา ขาย อยู่ เนือง ๆ
พวกพรานสังเกตได้ว่า ถ้าจะพบหมแล้ว ได้ยน
เสียงบ่นพมพำตามเสียงซึ่งสังเกตกันว่าหมี สัตว
ทกินหญ้านั้น ช้าง, แรด, โค, กระบือ, สุกรป่า,

เนอ, กวาง, นางเก้ง, กระต่าย, กระจง ก็มี
เหมือนอย่างบ้านๆ แต่กระบวนจับกระต่ายของชาว
บ้าน ไม่เหมือนเมืองอื่นทจับด้วยข่ายบ้าง ชาวเมือง
จันทบุรี เอาใบไม้มารังเข้าเปนรูปสูงประมาณศอก
หนึ่ง บักเปนปากชนางคล้ายกับรูโป่ะที่เขาจับปลาใน
น้ำ ทกนรังใบไม้นนไว้ช่องขัดแล้วไว้ เมื่อกระต่าย
ออกเที่ยวหากินกลางคืน ก็เราะรู้มาเห็น ช่องก
ออกตามช่อง โดนข่ายดันหลุดแล้ว ก็ดันติดคอแล
เอากระต่ายอยู่จนไปปลด อนึ่งกระจงนั้น ชาว
เมืองนี้ก็ว่าสัตว์โสโครก ถึงจะจับมาได้ก็ไม่
กินเปนอาหาร แต่เลี้ยงไว้ดูเล่น แต่พระยาจันทบุรี
ว่า กระจงนี้ถาจะเลี้ยงได้ก็แต่ฤดูแล้งตลอดไปเพียง
ฤดูฝน ถ้าถึงฤดูฝนได้ ยินเสียงฟ้าร้อง กระจงนั้น
ก็ตาย ไม่ข้ามฤดูไปได้ ด้วยพระยาจันทบุรีเองได้
ลองเลี้ยงเล่นหลายฝูงแล้ว ก็เห็นเปนเช่นกล่าวมาน
เหมือน ๆ กันหมด แต่เราเลี้ยงเล่นที่บางกอกก็เห็น
อยู่ค้างปีได้ การจับปลาในเมืองนี้ ใช้ลากอวน ๑

ลาดเบ็ด ๑ ยกยอ ๑ โพงพาง ๑ เหมือนที่
อื่น ๆ แต่แปลกอยู่อย่างหนึ่ง ที่โพงพางนั้นชาว
เมืองนี้เรียกว่าไซมาน เพราะใช้รวบกเป็นปากชนาง
ไว้ ช่องข้างใต้น้ำช่องเดียวฉะเพาะปากโพงพาง ๆ นั้น
ก็เหมือนกันกับโพงพางตามธรรมเนียม ปลาที่ได้
ชุมในปากอ่าวนั้น คือปลาอินทรี ๑ ปลาดาบลาว ๑
ปลากุเรา ๑ ปลาจัลเม็ด ๑ แลปลาอื่น ๆ แต่
ปลาทูไม่มีมาถึงอ่าวนี้ ปลาจัลเม็ดนั้นตัวโต ๆ กว่า
ในอ่าวปากน้ำเจ้าพระยา

อนึ่งการจับปูในเมืองนี้นั้น มีแต่พวกญวนเข้ารีต
ส่วยกฤษณาเป็นผู้ทำ แต่วิธีจับนั้นได้ว่าไว้ใน
เยอแนลเมื่อเราไปเห็นวัน[๑๒] ๑ คำนี้แล้ว เยอเคย
ทำที่ชายทเลตั้งแต่แขวงเมือง แกลง ไป จน เมือง ชลุง
วิธีทำนั้นเอาระวะลงไส่ ระวะนั้นตาถี่อย่างผ้ามุ้ง ปาก
กว้าง ๔ ศอกบ้าง ๕ ศอกบ้าง ลงเดินไส่ไปตามชาย
ฝั่ง มีเรือเล็กผูกเอวลากไปด้วยลำหนึ่ง ถ้ากุ้งเคย

เข้าในระวะมากแล้ว ก็สลัดลงในเรือเสียคราวหนึ่ง
แล้วก็ใส่ต่อไปอีกว่าจะสิ้นเวลา กุ้งเคยอย่างนี้
เปลือกนิ่ม เป็นเยื่อเคยอย่างดี ไม่ต้องเหยียบต้อง
โขลกเคล้าเกลือก็เลยดไปเอง แล้วเอาขึ้นไว้บนร้าน
ร้านนั้นเป็นเพิงมีชายคาข้างเคียงมุงด้วยจาก จึงเอา
เยื่อเคยขึ้นกองแผ่งแดดแผ่ไว้บนหลังคา น้ำเคยก็
ไหลตกลงชายคา มีรางรับให้ไหลไปลงที่ แต่ผึ่งไว้
บนหลังคานั้นประมาณ ๓ วัน ๔ วัน จึงเก็บเข้าถังเข้ายุ้ง
ไว้ตามได้มากแลน้อย น้ำเคยนั้นเป็นอย่างดี ชาว
เมืองนี้เรียกว่าน้ำเคยตก ใช้กันทั่วเมือง แต่เยื่อเคย
แกงนั้นทำอาวเปรี้ยวริมแหลมหญ้า วิธีทำนั้นลง
อวนตาถี่ ๆ เพราะกุ้งเยื่อเคยตัวเขื่องขนาดกุ้งฝอย
เค็ม แล้วเกลี่ยกุ้งเคยนั้นลงในถังใหญ่ ฤาสังเวียน
ทำด้วยใบจาก แล้วโรยเกลือเป็นชั้น ๆ สลับกับเคย
คนละชั้นหมักไว้ คืนหนึ่ง แล้วคนทำกิสวมรองเท้า
ไม้ลงเหยียบย่ำให้เลอียด แล้วขนร้านผึ่งไว้ ให้น้ำตก
เช่นเยื่อเคย อย่างดี ว่ามาแล้ว ปลิงทะเลนั้นพวก

จีนไหหลำ พวกญวนหาตามอ่าวต่าง ๆ กระบวน
๗๐ ๕๗ ๙ ๗๔
ทหานนม ๓ อยาง อยางหนึงเวลากลางคนคลน
เงียบลมสงัด จุดไต้ถือซ่อมเทียวแทงในทเล อิก
อย่างหนึ่ง พวกจีนไหหลำลงดำในทเลเวลากลางวัน
อย่างหนึงลากด้วยไม้อิทุบ ๆ นั้นทำด้วยไม้มีอวนเปน
ถุง ผูกเชือก ๔ เส้น มีก้อนศิลาถ่วงศรีศะไม่ให้จม
ถึงดิน ลากไปตามโขดที่เปนดอนในทเลแหลมหญ้า
แหลมกระบัง อ่าวระยอง เมื่อลากไป ปลิงกระทบ
ไม้ อิทุบก็กระเด็นเข้าไปในอวน ลากไปจนสิ้นเขตต์
โขดแล้ว ก็ยกขึนเทลงในเรือเสียคราวหนึง แล้วลาก
ต่อไป การที่ลากปลิงนชอบเมื่อเวลาลมจัด ลากได้
ทั้งเวลากลางวันกลางคืน เมื่อได้ปลิงมาแล้วผ่าหลัง
ควักไส้ออก แล้วต้มจนสุก ๆ แล้วกลางวันผึงแดด
กลางคืนย่างไฟ จนแห้งเกราะเปนใช้ได้ เมื่อเรา
แล่นเรือเฉียดแหลมหญ้าไปวันนั้น ก็ได้แลเห็นเขา
ลากปลิงอยู่แต่ไกล ๆ การจับปลาน้ำจืดนนก็ใช้แห
ไช้คัดช้อน ตกเบ็ด เหมือนทอน ๆ ในเมืองนี้

ปลาน้าจืดไม่สู้บริบูรณ์ การเล่นต่าง ๆ ลครก็มี
เพลง ห่นจนหนังจนก็มี แต่หนังไทยนั้นไม่มี
อนึ่งราษฎรที่เกียวเข้า ไม่ร้องเพลงเหมือนที่กรุงเก่า
เขาร้องข้าเจ้าหงส์ แต่ท่านองแลถ้อยคำไม่เหมือน
ที่เขาร้องข้าเจ้าหงส์ตามธรรมเนียม อนึ่งในการที่
ว่ามาทั้งสามเรื่องนี้ สืบสวนเนื้อความได้แน่บ้าง ไม่
แน่บ้าง เพราะเวลาน้อย จะเอาเถียดไม่ได้ ด้วย
เวลากลางวันเราไปเที่ยวเสียเสมอ ได้สืบความแต่
เวลากลางคืน อนึ่งลางที่ความที่สืบมานั้นไม่ได้
เถียดบ้าง ก็อาศัยเก่าเปนคนใช้ของเรามาช้า
นาน อยู่ด้วยมาแต่เรายังเล็กอยู่ แลว่าได้ใช้
สอยเมื่อโตมาจนถึงบัดนี้ได้ ๑๓ ปี ๑๒ ปี เราเห็นเปน
การเรียบร้อยอยู่ เข้าใจการนักมาก ที่ตำแหน่งพระ
ชลุงว่างอยู่ เราจะยอมให้ออกมาเปนที่พระชลุง
ว่าด้วยเมืองจันทบุรีแต่เดิม และบัดยุบันนี้
ในเมืองจันทบุรี เปนเมืองเดิมมีชื่อปรากฏมาช้า

นาน แต่ต้นเรื่องพระราชพงษาวดารซึ่งกล่าวความ
ไว้โดยพิศดารตามที่ได้ทราบกันในกรุงเทพ ฯ อย่างโดย
มากในบัจจุบันนี้ คือกำหนดตั้งแต่แรกสร้างกรุง
ทวาราวดีศรีอยุธยา ในจุลศักราช ๗๑๒ ปีขาน
โทศก เป็นต้นมา ในเรื่องพระราชพงศาวดารนั้น
ได้กล่าวถึงประเทศราชซึ่งขึ้นกรุงเทพมหานคร ว่ามี
๑๖ เมือง เมืองจันทบุรีนกได้มีชื่อปรากฏในเมือง
ประเทศราช ๑๖ เมืองนั้นด้วย ก็แต่กล่าวไว้ว่าเป็น
เมืองประเทศราชนั้น แต่ก่อนจะมีเจ้าประเทศราช
ครอบครองอาณาเขตต์ ส่งดอกไม้ทองเงินขึ้นกรุง
เทพ ฯ เหมือนกันกับประเทศราชทุกวันนี้ฤา ฤาจะ
เป็น แต่พระยาผู้ครองเมืองมีต้นไม้เงินทองเหมือน
อย่างทุกวันนี้ก็ไม่ทราบ ด้วยทุกวันนี้เหมือนหนึ่ง
เมืองนครศรีธรรมราช แลเมืองสงขลาแลเมืองอื่น ๆ
ซึ่งเป็นเมืองใหญ่มาแต่เดิม ก็มีต้นไม้ทองเงินอยู่จน
บัดนี้ แต่ไม่ได้ยกว่าเป็นเมืองประเทศราช ก็เป็น
เมืองขึ้นกรุงเทพ ฯ เหมือนเมืองทั้งปวงตามธรรมเนียม

การเปนสองอย่างอยู่ดังนี้ ในพระราชพงศาวดารก็ไม่ได้ปรากฏชัด ว่าการครอบครองบ้านเมืองนั้นอย่างไร แต่ควรรู้ว่า เมืองจันทบุรีนี้เป็นเมืองตั้งมาแต่โบราณช้านาน ฤๅบางทีจะตั้งมาแต่ก่อนศักราชในพระราชพงศาวดารก็ไม่ทราบ มีปรากฏอยู่ครั้งหนึ่งในแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวร เสด็จยกขึ้นไปตีเมืองเชียงใหม่ในจุลศักราช ๗๔๖ ปี ได้เมืองแล้ว กวาดครัวลาวลงมา โปรดให้ส่งไปไว้เมืองพัทลุง เมืองสงขลา เมืองนครศรีธรรมราช เมืองจันทบุรี เมื่อจะมาคิดเทียบดูกับคำซึ่งว่าเปนประเทศราชฤๅไม่เปนนั้น เห็นว่าถ้าเปนประเทศราชมีเจ้าครอบครองเมืองจริง ก็คงจะไม่ต้อนคนเหล่านี้ไปไว้ ชรอยแต่เดิมเมืองยังไม่ได้ตั้งกรุงทวาราวดีนั้น พระเจ้าแผ่นดินซึ่งครอบครองราชสมบัติฝ่ายเหนือ มีสมเด็จพระรามาธิบดีหนึ่งอู่ทอง ซึ่งครองกรุงเทพมหานครอยู่ก่อน ๖ ปีเปนที่สุด ฤๅถอยหลังขึ้นไป องค์ใดองค์หนึ่งคงจะได้มาปราบเมืองจันทบุรีอยู่ในอำนาจ แล้วมิได้

ยอมให้เป็นเจ้าต่อไป แต่เมืองนั้นยังนับติดเปน
ประเทศราชอยู่ เพราะเพื่อจะให้เป็นพระเกียรติยศ
เพราะถือกันแต่ก่อนว่า กรุงพระมหานครใดมีเมือง
ประเทศราชขึ้นมาก ก็เปนพระเกียรติยศ ผิดกันเปน
หน้าหลังทเดียวกับธรรมเนียมฝรั่ง ซึ่งเขานับอำนาจ
บ้านเมืองว่าเปนอิดิเปนแดน เปนปรอเตกชัน เปน
กอลอนี ฤาอะไร ๆ อื่น ๆ ไม่เหมือนกันหมด ถ้าจะ
ขืนเอาไปเทียบกับธรรมเนียมฝรั่งแล้ว คงเลอะไปไม่
ถูกหมด เพราะฉนั้นธรรมเนียมเมืองขึ้นของเราจึง
เปนที่สงไสยของฝรั่งบ่อย ๆ พูดกันว่าอย่างโน้นอย่าง
นั้นไป เพราะเหตุที่เอาไปเทียบกับธรรมเนียมฝรั่ง เมื่อ
ธรรมเนียมไม่คล้ายคลึงกันเลย จะเอาไปเทียบกัน
อย่างไรได้ อนึ่งเมืองจันทบุรี มีชอปรากฏใน
พระราชพงศาวดารหลายแห่ง แต่ไม่เปนการสำคัญ
จะยกขึ้นพูดในเยอแนลของเรา จะต้องตัดความลงมา
ถึงแผ่นดินสมเด็จเอกทัศอนุรักษมนตรราช ซึ่งทรง
พระนามสมเด็จพระบรมราชานับเปนที่ ๔ นั้น กรมหมื่น

เทพพิพิธเปนโทษ ต้องเนรเทศส่งไป ณ เกาะลังกา
แลวภายหลงพมามาตกรุงศรอยุธยา ฦๅกนวากรุง
เสียแล้ว กรมหมื่นเทพพิพิธจึงได้โดยสำเภากำปั่นเข้า
มา ณ เมืองมริด ในขณะนั้นเมืองมริด, ตนาว,
ทวาย ขึ้นกรุงสยาม แต่ที่จริงนั้นกรุงยังไม่เสีย
พระเจ้าแผ่นดินจึงให้รับไว้ ณ เมืองตนาวศรีก่อน ครั้น
พม่ามาตีเมืองทวาย เมืองตนาวศรี พระเจ้าแผ่นดิน
จึงโปรดให้ส่งกรมหมื่นเทพพิพิธมาไว้ณเมืองจันทบุรี
ครั้นเมื่อกรุงเสียแล้ว จึงไปตั้งตัวเปนเจ้าอยู่ ณ เมือง
พิมาย ภายหลังเจ้ากรุงธนบุรีจับตัวได้ สำเร็จโทษเสีย
แต่เมืองจันทบุรีนั้น ควรจะนับว่าเปนเมืองสำคัญของ
เจ้ากรุงธนบุรี ด้วยเมื่อครั้งกรุงเสียแก่พม่านั้น เจ้า
กรุงธนบุรียกมาแต่เมืองกำแพงเพชร รบกับพม่ามา
โดยลำดับ เดินมาตามชายทเลฝั่งตวันออกน เพราะ
พม่ามิได้มาย่ายหัวเมืองในตวันออกให้ยับเยิน ครั้น
จะตั้งตัวขึ้นในแขวงจังหวัดฝ่ายเหนือ ผู้คนก็ยับเยิน
ระสำระสาย เสบียงอาหารก็ไม่มีจะกิน พม่าต้องไป

เสียหมด จึงได้ตั้งใจมุ่งหมายจะลงมาตั้งตัว ในเมือง
แถบตวันออกนี้ แล้วจะได้กลับไปก่อสร้างกรุง
ศรีอยุธยาให้คงตามเดิมขึ้นได้ เมื่อยกพลทหาร
มาน้อยคนกน้อย โดยกำลังกล้าหาญสู้รบพม่าได้
ไชยชนะตลอดมา ออกทางเมืองนครนายก แล้วมา
เมืองปราจิณบุรี ข้ามด่านกบแจะ พม่าติดตามมา
ได้สู้รบมีไชยชนะ แต่นั้นพม่าก็มิได้ติดตามต่อไป
อีก จึงได้ยกมาพักบ้านหัวทองหลาง พานทอง
บางปลาสร้อย คือเมืองชลบุรี แล้วไปถึงบ้านนาเกลือ
แลนาจอมเทียน แล้วไปประทับแรมทุ่งไก่เตี้ย ๑
สัตหีบ หินโด่ง น้ำเก่า ๑ และเมืองระยอง ๑ ประทับ
แรมเป็นระยะไป ในขณะเมื่อมาถึงระยองนั้น ขุน
สามหมื่น ช่องแลผู้อื่น ซึ่งเป็นกรมการ ในเมืองระยอง
คิดประทุษฐร้ายต่อเจ้ากรุงธนบุรี ได้รบกัน เจ้ากรุง
ธนบุรีมีไชยชนะ จึงพักอยู่ณเมืองระยองเจ็ดแปดวัน
จึงให้นายบุญมีมหาดเล็ก นายบุญรอด แขนอ่อน
นายบุญมาน้องเมียพระยาจันทบุรี ไปเกลี้ยกล่อม

พระยาจันทบุรี พระยาจันทบุรกยนยอมอ่อนน้อม
ได้ทำสัตย์สาบาลกัน แล้วว่าจะมารับเสด็จ ครั้น
ภายหลังกลับแคลงว่าเจ้ากรุงธนบุรีจะคิดร้าย จึงมิ
ได้มา ในเมื่อขณะเจ้ากรุงธนบุรีตั้งอยู่ ณ เมือง
ระยองนั้น ยังมิได้ยกไปเมืองจันทบุรี เพราะเหตุที่
นายทองอยู่นกเล็กไปตั้งอยู่ ณ เมืองชลบุรี คอยสกัด
ตัดทางคนซึ่งจะไปเข้าสวามิภักดิ์ จึงต้องยกไพร่พลมา
ตีเมืองชลบุรีได้ แล้วยกกลับไปอยู่ ณ เมืองระยอง
ฝ่ายขุนรามหมื่นซ่องซึ่งเปนศัตรูของเจ้ากรุงธนบุรีนั้น
แตกไปแล้วอาศัยอยู่ ณ เมืองจันทบุรี ยุยงพระยา
จันทบุรีมิให้อ่อนน้อมต่อเจ้ากรุงธนบุรี จึงแต่งให้
พระสงฆ์ ๔ รูป มาล่อลวงเจ้ากรุงธนบุรีไป ณ เมือง
จันทบุรีหมายจะทำร้าย แต่เจ้ากรุงธนบุรีรู้เท่า ก
ยกพลทหารไปตั้งกองทัพอยู่นอกเมือง พระยา
จันทบุรีก็ไม่ออกมาเผ้า กลับให้พระสงฆ์มาเชิญ
เสด็จเข้าไปในเมือง เจ้ากรุงธนบุรีจึงสั่งไปว่า ให้
พระยาจันทบุรีส่งตัวขุนรามหมื่นซ่องออกมา จึงจะ

สันความมัวหมองต่อกัน พระยาจันทบุรีก็ไม่ส่งตัว
เจ้ากรุงธนบุรีจึงให้ยกเข้าตีเมืองจันทบุรี ในเมื่อ
เวลาจะยกเข้าไปนั้น ให้พวกทหารทุบหม้อเข้าเสีย
หมด ยกเข้าตีในวันเดียวก็ได้ แล้วตั้งต่อเรือรบ
เรือไล่ ซ่องสุมผู้คนทหารได้มากแล้ว จึงได้ยกเข้า
มาตีพม่าที่เมืองธนบุรีแล้วยกไพร่พลตามตันแตก จึงได้
ปราบดาภิเศกเป็นเจ้าแผ่นดินกรุงธนบุรี เมืองจันทบุรี
นั้นก็เป็นเมืองขึ้นกรุงเทพ ฯ เรียบร้อยต่อมา มิได้มี
เหตุการซึ่งเป็นใหญ่ต่อไป ครั้นเมื่อตั้งกรุงรัตน
โกสินทรขึ้นแล้ว ราชการบ้านเมืองก็เรียบร้อย
เป็นปรกติ ในจุลศักราช ๑๑๙๗ ปีมแม สัปตศก
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณา
โปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ออกมาสร้างเมือง
ทตาบลเนินวงครั้งหนึ่ง ครั้นจุลศักราช ๑๒๓๙
ปีมเส็ง นพศก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่
หัว เสด็จพระราชดำเนิน มาประพาสที่เมืองจันทบุรีครั้ง
หนึ่ง ได้ทรงสร้างพระสถูปไว้ที่ธารน้ำเขาสระบาป

องค์หนึ่ง เขตต์แดนเมืองจันทบุรนี ทิศบุรพา
พรมแดนกบเมืองตราด ทตาบลบานสตอ ทศอสาณ
บ้านพีด ทิศอุดรบ้านวังแก้ว พรมแดนกับเมือง
พระตะบอง บ้านหางแมวทิศพายัพ พรมแดนเมือง
ปราจิณบุรี ทิศประจิมบ้านแพ พรมแดนเมืองระยอง
ทิศหรดี ทิศทักษิณ ทิศอาคเณย์ ตงทเลทงสาม
ด้าน ในเมืองจันทบุรน มเมืองขนสองหัวเมือง
คอเมืองขลุงเมือง ๑ เมืองแกลงเมือง ๑ ด่าน
จันทบุรีม ๖ ด่าน เปนด่านบกสามตำบล ด่านน้ำ
สามตำบล ด่านบกนน ตำบลด่านโบ่งแห่งหนึ่ง
ด่านช่องแคบตำบลหนึ่ง เปนทางไปเมืองพระตะบอง
ทงสองตำบล ด่านหางแมว นนเปนทางไปเมือง
ปราจิณบุรี มีไพร่สำหรับด่าน ๓๐ คน ด่านน้ำ
สองตาบลนน ดานปากนาแหลมสงหตาบล ๑ ดาน
แขมหนูมารวมลำนำเมืองจันทบุรตำบล ๑ มีขุนด่าน
หมื่นด่านไพร่สำหรับรักษา ๔๐ คนเศษ กรมการ
ซึ่งมีตำแหน่งในเมือง จันทบุรี ได้รับสัญญาบัตร บ้าง

ไม่ได้รับสัญญาบัตรบ้าง ได้รับสัญญาบัตรนั้น คือ
พระยาวิไชยชิบดีศรีณรงค์ฤาไชย อภัยพิริยพาห ผู้
ว่าราชการเมืองจันทบุรี เดิมชื่อนายโต เปนบุตร
พระยาอภัยพิพิธกระต่าย หลานเจ้าพระยามหาเสนา
น้อย เดิมมาทำการกับบิดาเมื่อครั้งมาสร้างเมือง
แล้วก็ได้เปนพระพิพิธภักดีนายกองส่วย เมื่อบิดา
กลับเข้าไปกรุงเทพ ฯ ก็ตามไปด้วย มาถึงแผ่นดิน
ทูลกระหม่อมท่านทรงใช้สอย เห็นว่าเปนช่าง จึง
ให้มาทำศิลา ในการ พระพุทธรัตนสถานที่ แหลมแท่น
มีความชอบ จึงโปรดให้เปนพระศิลาการวิจารณ์
กับเราคุ้นเคยกันมาแต่ก่อน เพราะได้พบเขาที่ท้อง
พระโรงเสมอ ครั้นภายหลังที่พระยาจันทบุรีว่าง
จึงโปรดให้ออกมาเปนพระยาจันทบุรี แต่เมื่อปี---
ลาดบพระยาจันทบุรีซึ่งเปนมาแต่ก่อน แผ่นดินตากนน
ที่ ๑ เจ้าชรัวหลาน ราษฎรเลือกกันตั้งขึ้นเมื่อกรุง
เสียคน ๑ พระยาจันทบุรีตั้งในแผ่นดินตาก ๒ คน
คือ ที่ ๒ นายแก้วเปนพระยาจันทบุรีถึงแก่อนิจกรรม

หนึ่ง ที่ ๓ นายชื่อเปนพระยาจันทบุรี จนถึงแก่
อนิจกรรม หนึ่ง พระยาจันทบุรีตั้งในแผ่นดิน
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ๒ คน คือ
ที่ ๔ นายสมบุญเปน พระยาจันทบุรี ต้องถอด ที่ ๕
นายพักเปนพระยาจันทบุรี ต้องถอด ที่ ๖ นาย
สมบุญที่ต้องถอดนั้น กลับมาเปน พระยา จันทบุรีจนถึง
อนิจกรรม พระยาจันทบุรีตั้งในแผ่นดินพระบาท
สมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาไลย ๓ คน คือ ที่ ๗
นายสาเปนพระยาจันทบุรีจนถึงแก่อนิจกรรม ที่ ๘
นายกล่อมเปนพระยาจันทบุรี ภายหลังต้องโทษ ที่
๙ นายเส้งเปนพระยาจันทบุรี ภายหลังเข้าไปเปน
พระยาสมบัติยาธิบาล ณ กรุงเทพฯ พระยาจันทบุรี
ตั้งในแผ่นดิน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
๕ คน คือ ที่ ๑๐ นายโตเปนพระยาจันทบุรี แล้ว
เลื่อนไปเปนพระยาสุนทรเสรฐี ที่ ๑๑ พระยา
โชฎึกฉิมมาได้เปนพระยาจันทบุรี เลื่อนเปนพระยา
สรไกร แล้วภายหลังเปนพระยาพลเทพ ที่ ๑๒

พระยาระยองฉิมเปนพระยาจันทบุรีจนถึงแก่อนิจกรรม
ท ๑๓ พระยาชลบุรทองอนมาเปนพระยาจนทบุร
ภายหลังมีความผิดด้วยปล่อยให้ทูตญวนถ่วงเมือง
จันทบุรีเข้าไป ต้องกลับไปเปนพระยาชลบุรีตามเดิม
ท ๑๔ พระนทบุรชอสองเมืองเปนพระยาจันทบุรี
แล้วกลับเข้าไปเปนพระยาอาหารบริรักษ์ณ กรุงเทพฯ
ภายหลังได้เปนพระยาไกรโกษา พระยาจันทบุรี
ตั้งในแผ่นดิน พระบาทสมเดจพระจอมเกล้าเจาอยู่หัว
๒ คน คือ ท ๑๕ หลวงสุนทรชอเมืองเปนพระยา
จันทบุรี ครันชรามากแล้ว โปรดให้ไปเปนพระยา
อรรถราชนารถภักดีในกรมท่า ท ๑๖ พระยา
จันทบุรีโตซึ่งเปนผู้ว่าราชการอยู่ณ บัดนี้ ทปลัด
พระเทพสงครามปลัดชอเดมชอแย้ม เปนบตรพระยา
จันทบุรีเมืองซึ่งเข้าไปเปนพระยาอรรถราชนารถภักดี
ณ กรุงเทพฯ เมือพระยาอรรถราชยังเปนพระยา
จันทบุรอยู่นน นายแย้มเปนผู้ช่วยราชการเรียก
ว่าผู้ช่วยน้อย เพราะนายสินพชายเปนทพระกำแพง

ฤทธิรงค์ผู้ช่วยราชการอยู่ ครั้นพระศิลาการวิจารณ์
มาเปนพระยาจันทบุรี ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดให้เปน
พระเสนาราชภักดียกรบัตร มาถึงแผ่นดินปัจจุบัน
จึงได้เปนพระปลัด พระเสนาราชภักดีศรีสงคราม
ยกรบัตร เดิมชื่อนายเยือง เปนบุตรขุนท่องนที
พันทนายบ้านเมืองจันทบุรี เมื่อพระยาอรรถราชเปน
พระยาจันทบุรีนั้น ให้ประทวนตั้งนายเยืองเปนที่
หลวงพรหมเสนาสัสดี แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จ
พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในแผ่นดินปัจจุบันนี้จึงได้
เปนพระยกรบัตร เปนตำแหน่งข้าหลวงกำกับผู้ว่า
ราชการเมืองกรมการ และได้เปนพนักงานว่าความ
จีนกับความต่างประเทศ

ผู้ช่วยอิกนายหนึ่งไม่มีตำแหน่งราชการ แต่ได้
รับราชการเบ็ดเตล็ดเล็กน้อย นอกนอกกเปน
กรมการเจ้าเมืองตงตามตำแหน่งในเมืองด้วยหนึ่งสอง
ประทวน ตำแหน่งกรมการในเมืองนี้ คือ

มหาดไทย เปนตำแหน่งกำกับรับหางว่าวถอนำ
แลเกณฑ์ราชการขนหมื่น มีหลวงมหาดไทยนาย
หนึ่ง

พนักงานบันเทาทุกข์ราษฎร์ สำหรับพ้องแลรับ
แจ้งความร้องทุกข์ของราษฎร มีหลวงบันเทาทุกข
ราษฎร์นายหนึ่ง รองหลวงบันเทาทุกขราษฎร์นาย
หนึ่ง รวม ๑๒ นาย

พนักงานปรับสัย์ความของราษฎร หลวงพรหม
สุภาแพ่งนายหนึ่ง ขุนศรีรองแพ่งนายหนึ่ง เบิน
สองนาย

พนักงานความนครบาล แลได้บังคับอำเภอทั่ว
แขวงจังหวัดนั้น หลวงสวัสดิบุรีเมืองนายหนึ่ง
ขุนศรีรองเมืองนายหนึ่ง รวมสองนาย

พนักงานความมรฎก แลทำพิธีบพลา แล
ทำเนียบรับข้าหลวง แลรับเสด็จ สำหรับจัดการพิธีถอ
นาพระพิพัฒน์สัจจา มีตำแหน่งสองคน คือ หลวง
รัตนมณเฑียรวังนายหนึ่ง ขุนศรีรองวังนายหนึ่ง

พนักงานรักษากระสุนดินดำเครื่องอาวุธสำหรับเมือง แลจ่ายของหลวงสำหรับเมือง มีสองนาย คือ หลวงรัตนนครคลังนายหนึ่ง ขุนศรีรองคลังนายหนึ่ง

พนักงานเรียกหางเข้าค่านาแต่ราษฎร ได้บังคับกำนันทุกตำบล แลเป็นผู้จ่ายเข้าฉางหลวงสำหรับเมือง ให้แก่ข้าหลวงไปมาราชการ หลวงไชยเทพนายหนึ่ง รวมสองนาย

พนักงานทำหางว่าวศักเลข แลเป็นผู้เกณฑ์ราชการตัวเลข หลวงพรหมเสนาสัสดีนายหนึ่ง มีพนักงานนั่งศาลสองคน ขุนไชยเสนานายหนึ่ง ขุนพรหมอาญานายหนึ่ง

ที่ปฤกษาขุนศาล ๓ นาย หลวงมหาวุฒาจารย์นายหนึ่ง หลวงพิจารณานายหนึ่ง หลวงวิจารณ์อักษรนายหนึ่ง

ขุนศาลชำระความอาญาสองนาย หลวงอินทรอาญาที่ ๑ ขุนอินทรอาญาที่ ๒

พนักงานสำหรับนำดอกไม้ทองเงินเครื่องราช

บรรณาการเข้าไปกรุงเทพ ฯ ชุนเทพมาลานายหมื่น

หมื่นเทพมาลานายหนึ่ง

ผู้รักษาตราสำหรับผู้ว่าราชการเมือง ชุนอักษร

เลขนายหมื่น

ล่ามจีน ชุนพินิจภาษา เสมียนสำหรับศาลเบื้อง

ผู้ดาษ ๔ คน

กองทหารบืนใหญ่บ้อมปากน้ำ พระวิเศษสงคราม

เปนจางวาง ได้รับสัญญาบัตรนายหมื่น กองด่าน

หลวงพลสงครามจางวาง ว่ากองด่านทุกตำบล ที่

สอง ชุนพลสงครามนายหมื่น ชุนชนะสงคราม

นายหมื่น รวม ๓ นาย

นายกองควบคุมเลขส่วยเลขสม

ที่มีสัญญาบัตร แลไม่มีสัญญาบัตร

พระพิพิธภักดี จางวาง กองส่วย ส่วย ๔ อย่าง

รง, พริกไทย, หวายพัศเดา ไม้แดง เลขส่วย ๑๐๐๐ เศษ

พระวิเศษภักดีจางวาง หลวงสวัสดิภักดีผู้ช่วยกองส่วย ส่วย ๒ อย่าง รง, เสื่อคล้า, เลขส่วย ๒๐๐ เศษ

หลวงภักดีสมบัติ นายกองส่วยพริกไทย เลขส่วน ๓๐ เศษ

หลวงสุนทรบรรกษ นาย กอง เลข สมเลข ส่วย เสื่อคล้า ๓๐ เศษ หวายพัศเดา ๕๐ เศษ รวม ๘๐ เศษ

หลวงอภิบาลศุภผล นายกองคุมเลขส่วย ส่วย ๒ อย่าง กระวาน, รง, เลขส่วย ๒๐๐ เศษ

หลวงนาวาบำรุงผล นายกองส่วยพริกไทย เลขส่วย ๑๐ คนเศษ

หลวงจำนงสมบัติ นายกองส่วยหวายพัศเดา เลขส่วย ๗ คน

หลวงเทพากร นายกองส่วยพริกไทย เลข
ส่วย ๕ คน

หลวงส่วยอาศนาขวา หลวงส่วยอาศนาซ้ายนาย
กองส่วยอาศนา เลขส่วย ๒๐๐ เศษ

หลวงสุนทรภักดี นายกองคุมเลขส่วยรง ๑๒๐
เศษ

หลวงวิเศษสมบัติ นายกองคุมเลขส่วยรง ๓๐
เศษ

หลวงประมวลราชทรัพย์ จางวาง นายกองส่วย
ทองคำ, รง, หวายพัศเดา เลขส่วย ๓๐๐ เศษ

ขุนศรีชุมพล ขุนสุนทรสัจจา นายกองคุมเลข
สม ๘๐ เศษ

ขุนภิบาลจีนประชา นายกองคุมเลขส่วยรง ๕๐
เศษ

ขุนศรีปลัด นายกองคุมเลขสม ๕๐ เศษ

ขุนชนานิกร นายกองคุมเลขสม ๓๐ เศษ

ขุนเจริญสมบัติ นายกองคุมเลขสม ๓๐ เศษ

ขุนศรีรัตนาราม ขุนศรีธรรมการ นายกองคุม
เลขโยมสงฆ์ ๒๐ เศษ

ขุนพิทักษ์นที นายกองคุมเลขสมรักษาด่านเกาะ
เสม็ด เลขสม ๑๐ คน

ขุนโภคาบริบูรณ์ นายกองส่วยรง เลข ๓๐ เศษ

ขุนขจรพิมล นายกองเลขส่วยรง ๑๐ เศษ ส่วย
กฤษณา ๒๐ เศษ รวม ๓๐ เศษ

ขุนวิเศษภักดี นายกองส่วยพริกไทย เลข ๕๐ เศษ

ขุนบำรุงราชา นายกองส่วยพริกไทยเลข ๑๐ เศษ

ขุนราชรสคนธ์ ขุนพิมลกำจร นายกองส่วยรง
ส่วยกฤษณา เลข ๓๐๐ เศษ

ขุนศรีโยธา นายกองส่วยทองคำ เลข ๓๐ เศษ

ขุนรัตนครี นายกองส่วยกากกรุน เลข ๑๘ เศษ

ขุนทิพภักดี หมื่นศักดาเรืองเดช นายกองคุม
เลขสม ๓๐๐ ส่วยรง ๑๐๐

ขุนจินดาภักดี หมื่นมณีวัฒนะ นายกองคุมเลข
ส่วยรง ๒๐ เศษ

ชุนโภคาบริบูรณ์ นายกองส่วยรง เลข ๓๐ เศษ

ชุนครบรรหาร หมื่นชำนาญคูหา นายกองส่วย
ทองคำ, ดินประสิว, เสื่อคล้า, เลข ๖๐ เศษ

ชุนประกอบไพรสัณฑ์ หมื่นประกันไพรสณฑ์
นายกองส่วยรง เลข ๓๐ เศษ

ชุนเฉลิมราชทรัพย์ หมื่นประดับธนราช นาย
กองส่วยรง เลข ๒๐ เศษ

หมื่นพนมบริรักษ์ หมื่นพิทักษ์นาเวศ นายกอง
ส่วยรง เลข ๒๐ เศษ

หมื่นภักดิ์เศษ หมื่นพิชิตจุมพล นายกองส่วย
พริกไทยเลข ๑๐ เศษ

หมื่นภักดีพฤกษา นายกองส่วยหวายพัศเดา
เลข ๒๐ เศษ

หมื่นพินจอักษร นายกองส่วยรง เลข ๒๐ เศษ

หมื่นภักดีอาสา นายกองส่วยรง เลข ๒๐ เศษ

นายหนู นายกองคุมส่วยไม้แดง เลข ๑๐ เศษ
ส่วยไม้รง ๔๐ เศษ รวม ๕๐ เศษ

นายหมี นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๒๐ เศษ

นายแจ่ง นายกองส่วยทองคำ ส่วยกระวาน

ส่วยหวายพัศเดา ส่วยรง เลข ๑๐๐ เศษ

รวม ๕๐ กอง เลขโยมสงฆ์ ๖๐ เลขสม ๗๒๐

เลขส่วย ๓๒๑๙ รวม ๓๙๙๙ คน

นายกองคุมเลขส่วยในวังหน้า

หลวงวิเศษภักดี จางวาง นายกองส่วยพริกไทย

ส่วยหวายพัศเดา เลข ๘๐ เศษ

หลวงเจริญสมบัติ นายกองส่วยหวายพัศเดา

เลข ๓๐ เศษ

หลวงบวรภักดี นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข

๒๐ เศษ

หลวงบุรุษประชาภิรมย์ นายกองส่วยกระวาน

เลข ๓๐ เศษ

หลวงบำเหน็จนาเวศคิรี นายกองส่วยเรือมาด เลข ๕๐ เศษ

หลวงวิเศษนาวา นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๒๐ เศษ

หลวงวิเศษรักษาพล นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๒๐ เศษ

หลวงนิกรภักดี นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๓๐ เศษ

ขุนประมูลสมบัติ นายกองส่วยพริกไทย เลข ๓๐ เศษ

ขุนภิรมย์รักษา นายกองส่วยพริกไทย เลข ๑๐ เศษ

ขุนชำนาญคิรี นายกองส่วยพริกไทย เลข ๑๐ เศษ

ขุนภักดีจุมพล นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๒๐ เศษ

ขุนชำนาญอาคนา นายกองส่วยอาศนา เลข ๑๐ เศษ

ขุนจิตรสารพล นายกองส่วยอาศนา เลข ๓๐ เศษ

ขุนบำรุงสุขารส นายกองส่วยถ่าน เลข ๕๐ เศษ

ขุนอาจนาวา ขุนชนาชุมพล นายกองสมกองนอก เลข ๕๐ เศษ

หมื่นบำรุงรักษา นายกองส่วยหวายพัศเดา เลข ๑๐ เศษ

หมื่นวิเศษภักดี นายกองส่วยหลายพัศเดา เลข ๑๐ เศษ

รวม ๑๘ กอง เลขส่วย ๔๗๐ เลขสม ๕๐ รวม ๕๒๐ เศษ

เมืองจันทบุรีเลขสมกรมการ ๑๐๐๐ เศษ เลขส่วย ๓๐๐๐ เศษ รวม ๔๐๐๐ เศษ เมืองชลุงมีสมกรมการ ๒๐ เศษ เมืองแกลงมีกรมการ ๙๐ เศษ รวม ๑๑๐ เศษ รวมทั้งสิ้น ๔๑๑๐ คนเศษ จำนวนคนในเมืองจันทบุรีซึ่งจะว่าต่อไปนี้ เปนแต่ประมาณ

ตามบาญชีสำมโนครัวเก่า จะเอาเปนแน่ไม่ได้เลย
เพราะบัญชีสำมโนครัวในเมืองเรานี้ท้ายากนัก ต้อง
เอาแต่พอเปนเค้าไว้ให้พึงรู้ว่าคนคงจะยังมากกว่า
นี้มาก จำนวนคนซึ่งมีนนดังนี้ คนพลเมืองในเมือง
จันทบุรี ชายหญิง ๓๖,๐๐๐ เศษ ในเมืองขลุงบุรี
ชายหญิง ๖,๐๐๐ เศษ ในเมืองแกลง ชายหญิง
๗,๐๐๐ เศษ รวมทั้งสิ้น ๔๙,๐๐๐ เศษ

หอสมุดแห่งชาติ
NATIONAL LIBRARY
หอสมุดแห่งชาติสาขานครราชสีมา

พิมพ์ที่ ร.พ. สหกรณ์ขายส่งแห่งประเทศไทย จ.ส.ช.
เลขที่ ๕๗ ถนนราชดำริ ปทุมวัน พระนคร
โทรศัพท์ ๕๖๓๕๗
นายอินทร์ สิทธินาโถ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา มีนาคม ๐๙